

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Examination of the Contexts and Factors Influencing the Transformation of Houses from the Qajar Era to the Early Pahlavi Period; Case Study: Historical Houses of the City of Tabriz

Mohammad Hassan Khademzade ^{1,*}, Leila Safari Asl ²

¹ Assistant Professor, School of Architecture, University College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

² Ph.D. Candidate in Conservation of Historic Buildings and Fabrics, Department of Architecture, School of Architecture, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received 2024/04/11
 Revised 2024/06/02
 Accepted 2024/08/12
 Available Online 2025/09/22

Keywords:

Spatial Transformations
 House Spaces
 Historical Houses
 Qajar
 Early Pahlavi
 Tabriz

Use your device to scan
 and read the article online

Number of References

63

Number of Figures

16

Number of Tables

3

Extended ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: The transition between the Qajar and early Pahlavi periods in Iran involved significant changes in political, economic, cultural, and social aspects. These changes affected every part of life in the country, including the city of Tabriz. One of the areas deeply influenced by these shifts was architecture, especially the design and layout of residential houses. Houses in Tabriz did not just serve as buildings for shelter; they became spaces that reflected the changing lifestyles and social norms of the people. Despite the importance of this transformation, few studies have closely examined how these social and political changes appeared in the physical form of houses. This research aims to explore how different social factors influenced the evolution of housing architecture in Tabriz during this transitional period. Due to Tabriz's strategic location near Russia and the Ottoman Empire, and its political significance with the presence of the Crown Prince, the city was especially exposed to modern ideas and cultural interactions. By studying these influences, this research tries to explain how political and social developments affected the structure, space, and function of residential buildings in Tabriz. The primary research question is: How did the form, spatial organization, and function of houses in Tabriz change between the late Qajar and early Pahlavi periods, and what were the main causes behind these architectural transformations?

METHODS: This study employs a qualitative research approach combining field observations and library-based documentary analysis. A total of 40 residential buildings dating from the Qajar and early Pahlavi periods, accessible for onsite visits and data collection, were selected as case studies. The research method is descriptive-interpretive, focusing on identifying spatial patterns, architectural elements, and functional changes within these homes. Data collection included visual surveys, photographic documentation, and archival research to gather information on the layout, structural modifications, and use of spaces within these houses. The analysis focused on understanding the progression of architectural transformations and linking them to historical social changes, thereby enabling a comprehensive understanding of the mutual interaction between society and residential architecture in Tabriz.

FINDINGS: The findings reveal that architectural reforms and spatial modifications in Tabriz's houses began gradually during the mid-Qajar period and intensified in the early Pahlavi era. Initially, these changes influenced the lifestyles of the residents, marking a shift from traditional living patterns. In the early Pahlavi period, significant spatial reorganization took place, where multi-functional spaces traditionally reflecting Iranian cultural and social customs were either removed or repurposed. For example, inner courtyards (Andaruni), transitional entrance spaces such as porches, corridors, and vestibules, as well as other characteristic features like pool rooms (Howzkhaneh), continuous verandas (Iwan), and alcoves (Kalleh'i), gradually disappeared or lost their original forms. Instead, these were replaced by simpler, mono-functional rooms designed primarily for living, sleeping, or resting. This transformation led to the removal of many traditional spaces and a simpler spatial form.

CONCLUSION: This research concludes that the spatial and architectural transformations observed in the houses of Tabriz during the late Qajar and early

Extended ABSTRACT

Pahlavi periods are direct reflections of the broader political, social, and cultural shifts of the era. The transformation from traditional, multi-functional houses to simpler, function-specific residential spaces mirrors the modernization process and changing lifestyles influenced by Iran's interaction with neighboring powers and internal reforms. Tabriz's unique geopolitical position accelerated these changes, making it a critical case study for understanding Iran's architectural evolution during this period. Ultimately, this study demonstrates how architecture serves as a tangible record of social history, embodying the complex interplay between cultural identity, political change, and everyday life. These findings contribute valuable insights into the field of architectural history and urban studies in Iran, highlighting the importance of preserving and studying historical houses as living documents of societal transformation.

HIGHLIGHTS:

- Physical Transformation of Houses from Qajar to Early Pahlavi.
- Impact of Socio-Cultural Changes on Domestic Spatial Organization.
- Simplified Forms, Loss of Hierarchy, and Extroversion in House Architecture.

ACKNOWLEDGMENTS:

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-forprofit sectors.

CONFLICT OF INTEREST:

The authors declared no conflicts of interest.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Journal of Iranian Architecture & Urbanism (JIAU). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

HOW TO CITE THIS ARTICLE

Khademzade, M.H.; Safari Asl, L., (2025). Examination of the Contexts and Factors Influencing the Transformation of Houses from the Qajar Era to the Early Pahlavi Period; Case Study: Historical Houses of the City of Tabriz. *Journal of Iranian Architecture & Urbanism.*, 16(1): 83-102.

<https://doi.org/10.30475/isau.2025.451968.2145>

https://www.isau.ir/article_247728.html

بررسی زمینه‌ها و عوامل تحول خانه از دوره قاجار تا پهلوی اول؛ موردکاوی: خانه‌های تاریخی شهر تبریز

محمدحسن خادم‌زاده^{۱*}، لیلا صفری‌اصل^۲

۱. استادیار، دانشکده معماری، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۲. دانشجوی دکتری مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده معماری، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مشخصات مقاله	چکیده
تاریخ ارسال ۱۴۰۳/۰۱/۲۳ تاریخ بازنگری ۱۴۰۳/۰۳/۱۳ تاریخ پذیرش ۱۴۰۳/۰۵/۲۲ تاریخ انتشار آنلاین ۱۴۰۴/۰۶/۳۱ واژگان کلیدی تحولات فضایی فضاهای خانه خانه‌های تاریخی قاجار پهلوی اول تبریز	تحولات بین دو دوره قاجار و پهلوی اول در ایران، همراه با دگرگونی‌هایی در ابعاد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی بوده است که تمامی جوانب زندگی کشور در آن دوران از جمله شهر تبریز را تحت تأثیر قرار داده است. به تبع آن، معماری و شهرسازی و به‌خصوص معماری خانه‌ها این شهر نیز تغییر و تحول زیادی را به خود دیده‌اند. به عبارتی تأثیرات متقابلی بین تغییرات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی و معماری خانه وجود داشته است که سبب شده خانه به مکانی فراتر از ساختمان تبدیل شود؛ لیکن تاکنون کمتر به نمود کالبدی این تأثیرات پرداخته شده است. این پژوهش قصد دارد تا با شناخت و تحلیل تأثیر عوامل مؤثر بر تحولات جامعه بر شهر تبریز به‌واسطه حضور ولیعهد و موقعیت سوق‌الجیشی و هم‌جواری با روسیه و عثمانی و تطبیق آن با تحولات فضایی خانه‌های تبریز این تأثیرات متقابل را روشن سازد. برای رسیدن به این هدف، پژوهش در پی پاسخ به چگونگی تغییرات و تحولات کالبدی - فضایی و عملکردی در خانه‌های این شهر و یافتن علل و عوامل تغییرات و تحولات کالبدی در بازه زمانی پژوهش است. بر این اساس خانه‌های دوره قاجار و پهلوی اول شهر تبریز به‌عنوان موردکاوی انتخاب و سعی شد که سیر تحول خانه‌ها در گذر از دوره قاجار به پهلوی و همچنین عوامل مؤثر بر تغییرات استخراج و بررسی شود. در این پژوهش با رویکردی کیفی، از طریق مشاهدات میدانی و کتابخانه‌ای، الگوهای فضایی ۴۰ خانه که امکان بازدید و جمع‌آوری مدارک وجود داشت، انتخاب و به روش توصیفی - تفسیری به انجام رسید. نتایج مبین آنند که تغییرات و اصلاحات در معماری خانه‌ها از اواسط دوره قاجار به‌مرور شروع شد. اصلاحات ابتدا سبب تغییر شیوه زندگی ساکنین گردید، سپس و به‌خصوص در دوره پهلوی اول فضاهای خانه که دارای هویت ایرانی مبتنی بر سنت‌های پیشین بودند و عملکردهای متنوعی را داشتند یا حذف شدند و یا تغییر شکل و ماهیت دادند و به صورت فضاهایی تک عملکردی برای نشیمن یا خواب و استراحت درآمدند. به عبارتی شکل جدیدی از خانه با حذف شدن فضاهایی مانند حیاط‌های اندرونی و یا فضاهای مرتبط با سلسله‌مراتب ورودی (سردر، دالان و هشتی)، همچنین حوض‌خانه‌ها، ایوان‌های سرتاسری، کله‌ای‌ها و ساده‌تر شدن فرم فضاهای نمایان شد.
نکات شاخص - تحولات کالبدی خانه‌ها در گذر از قاجار به پهلوی اول. - تأثیر تغییرات اجتماعی و فرهنگی بر سازمان فضایی خانه. - ساده‌سازی فرم، حذف سلسله‌مراتب و برون‌گرایی در معماری خانه‌ها.	

نحوه ارجاع به مقاله

خادم‌زاده، محمدحسن و صفری‌اصل، لیلا. (۱۴۰۴). بررسی زمینه‌ها و عوامل تحول خانه از دوره قاجار تا پهلوی اول؛ موردکاوی: خانه‌های تاریخی شهر تبریز. نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، ۱۶(۱)، ۸۳-۱۰۲.

* نویسنده مسئول

تلفن: ۰۰۹۸۹۱۲۶۰۰۹۰۹۸

پست الکترونیک: khademzade@ut.ac.ir

مقدمه

در بیشتر اوقات واژه خانه بدیهی و بی‌نیاز از تفسیر به‌نظر می‌رسد. با اینکه از دیدگاه‌های مختلف تعاریف گوناگونی دربارهٔ خانه، یعنی خصوصی‌ترین فضای زیست انسان عرضه شده است (باین‌حال این پدیده هنوز جای بحث فراوان دارد (Barati, 2003: 24). در میان واژگان رایج برای فضای زندگی انسان، دو واژه «خانه» و «مسکن»، بیش از دیگر واژگان به‌کار می‌رود. با وجود مترادف قرار دادن این دو کلمه در متن عمومی، کاربرد آن‌ها به یک شکل و به یک منظور نبوده است. با توجه به دامنه گستردهٔ کاربرد واژه خانه و نیز ارجاع واژه مسکن محدود به فضای سکونت، به نظر می‌رسد واژه خانه در ادبیات فارسی، وابستگی معنایی بیشتری به ساختار کالبدی، نسبت به کلمه مسکن دارد. خانه بیشترین پیوند را با انسان داشته و سرپناه و تجلی‌گاه زندگی وی است (Agha-latifi & Hojjat, 2018: 42). از سوی دیگر پدیده‌ای اجتماعی است و انتظام و نوع فضاها و همچنین فرم ظاهری آن از عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی تاثیر می‌پذیرد (Pourdahmiy, 2011: 18).

دوران قاجار و پهلوی اول به علت ورود عناصر و اندیشه‌های نو به ایران و ایجاد اصلاحات در حوزه‌های مختلف زیست انسان ایرانی یکی از نقاط عطف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی محسوب می‌گردد. به عبارتی، تغییر و اصلاحات در جامعه موجب بروز دگرگونی در تمامی ابعاد از جمله محل زندگی انسان گردید و بالتبع مفهوم سازمان فضایی و کالبدی خانه را نیز دست خوش تحولات عمده نمود. این نوشتار جستاری برای کشف و شناخت عوامل مؤثر بر تغییر و تحولات معماری خانه‌های تاریخی در دوره قاجار

و پهلوی اول است که بر شهر تبریز متمرکز شده است. بدین منظور، شناخت رابطه معماری خانه و محیط ضروری به نظر می‌رسد.

شهر تبریز یکی از شهرهای مهم ایران در این دوران به علت موقعیت سوق‌الجیشی و هم‌جواری با روسیه و عثمانی از نقاط آغازین بسیاری از تغییرات و مظاهر تمدن نوین بود (Khojasteh Qomri & Soltanzadeh, 2020). همچنین به علت دارا بودن نمونه‌های کافی متعلق به این روزگار، امکان بررسی تغییرات در سازمان و اجزاء خانه در این بازه زمانی تا حد مطلوبی فراهم است. از طرف دیگر فقدان یک پژوهش نسبتاً کامل از معماری خانه‌های تاریخی متعلق به این دوره، این امر را ضروری می‌نماید.

در این راستا هدف این پژوهش دستیابی به چگونگی تغییرات ایجاد شده در خانه‌های تبریز در بازه زمانی مذکور و علل آن است. از این‌رو پژوهش حاضر در پی پاسخ به سؤالات زیر است:

۱. چه تغییر و تحول کالبدی - فضایی عملکردی در این خانه‌ها به وجود آمد؟

۲. تغییر و تحولات کالبدی خانه‌های تاریخی تبریز در بازه زمانی پژوهش ریشه در چه علل و عواملی دارند؟

در بخش اول این پژوهش، تلاش بر آن است مؤلفه‌های مؤثر بر تغییرات جامعه و معماری خانه‌ها با رجوع به منابع کتابخانه‌ای بررسی و تبیین گردد. سپس ۴۰ مورد از خانه‌های با ارزشمند دوره قاجار و پهلوی اول شهر تبریز (شکل ۱) به‌عنوان موردکاوی بررسی و تحلیل شوند. به این منظور با مراجعه به خانه‌ها و ثبت مشاهدات، داده‌ها و مدارک موردنیاز

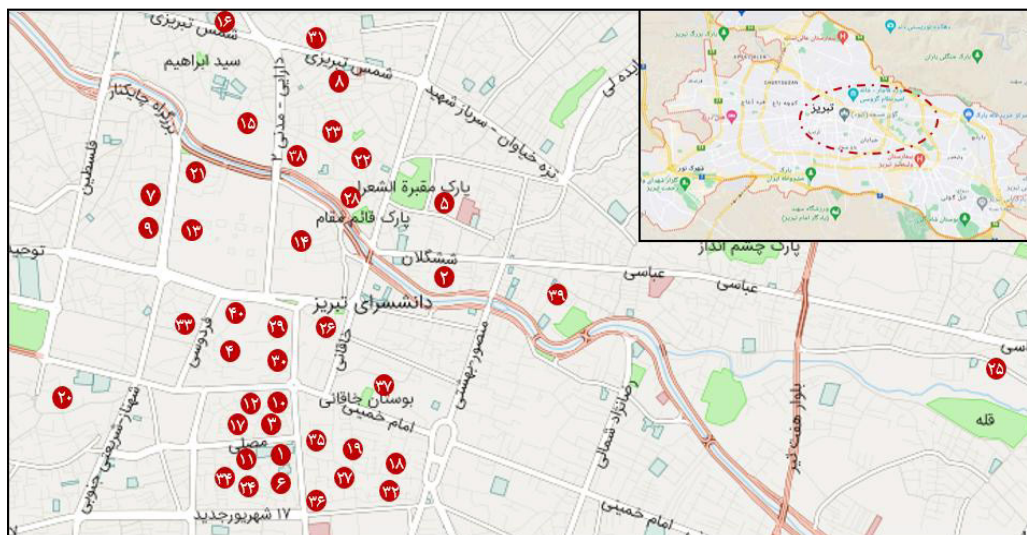

Fig. 1. Location of the Studied Houses in the City of Tabriz

The houses are listed as follows: 1- Behnam House 2- Rahimi House 3- Salmasi House 4- Hariri House 5- Amir Nezam House 6- Ghadaki House 7- Mashrouteh House 8- Alavi House 9- Kalkatechi House 10- Heydarzadeh House 11- Sedghiyan House 12- Nematzadeh House 13- Meshkian House 14- Naghshineh House 15- Sarkarati House 16- Sharbetzadeh House 17- Nikdel House 18- Bolourchian House 19- Khataei House 20- Company House 21- Sehhati House 22- Sorkhehi House 23- Sharbetoghli House 24- Ganjeizadeh House 25- Kalantari House 26- Mojtahediha House 27- Ali Mosio House 28- Seghatoleslam House 29- Amir Parviz House 30- Solhjhou House 31- Ahdi House 32- Lalaei House 33- Neishabouri House 34- Goharion House 35- Ardoubadi House 36- Rastgar House 37- Savojbolaghi House 38- Nasehzadeh House 39- Etesami House 40- Shahid Fakher House

تجزیه و تحلیل قرار می گیرند، با استفاده از راهبرد تفسیری - تحلیلی علت های سبب ساز تغییرات مورد تفسیر قرار می گیرد و در نهایت ماحصل این بخش ها در قالب نتایج تحقیق ارائه می شود.

پیشینه تحقیق

پژوهش در حیطه موضوع خانه با توجه به ماهیت پیچیده و ارتباط تنگاتنگی که با ابعاد زندگی انسان دارد، گستره وسیعی دارد. با این وجود، دو حوزه بیشتر مورد توجه پژوهشگران و معماران بوده است. نخست آنچه مرتبط با تحول کالبد و معماری خانه می شود و دوم جستجو در یافتن علل و عوامل تحول فرهنگ زیست در خانه است. در جدول ۱ به این پژوهش ها پرداخته شده است.

نتایج مطالعات حاکی از آن است که، موضوع خانه ایرانی و فرهنگ و سبک زندگی در آن، از دیدگاه های متنوعی، بررسی و ارزیابی شده است و همچنین پژوهشگرانی که معماری خانه های تاریخی تبریز را مورد بررسی قرار داده اند عمدتاً روی کالبد خانه ها تمرکز کرده اند؛ اما به تأثیر نگرش جامعه متأثر از مدرنیته بر تحولات معماری خانه های شهر تبریز و نوع و چگونگی تغییرات در آنها کمتر پرداخته اند که این پژوهش در پی پرداختن به آن است.

شهر تبریز در دوران قاجار و پهلوی اول

شهر تبریز یکی از شهرهای بسیار مهم و تاریخی ایران به شمار می آید که تاریخچه آن به دوران پیش از اسلام بازمی گردد. این شهر در بسیاری از دوره های تاریخی به عنوان یکی از مراکز اصلی آذربایجان شناخته می شده و در برخی دوره ها، نظیر دوره های ایلخانان، قراقویونلوها، آق قویونلوها و اوایل دوره صفوی، پایتخت کشور بوده است. همچنین در

برداشت و الگوهای فضاهای مورد نظر هر کدام از خانه ها ترسیم و تطبیق و مقایسه شده اند. در بخش دوم به چگونگی تأثیر عوامل مؤثر بر تغییرات و تحولات در الگوهای خانه ها پرداخته شده است. سه معیار محل قرارگیری، انتظامات شکلی و سیرکولاسیون و دسترسی اهمیت زیادی در این موضوع خواهند داشت.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از نوع کیفی و بر اساس داده های زمانی از نوع تاریخی است. در بخش اول این پژوهش، به روش توصیفی تلاش بر آن بوده تحولات و اصلاحات صورت گرفته در طول دوره های قاجار و پهلوی اول در کشور، بررسی شود که با مطالعات کتابخانه ای محقق شد. در بخش دوم برای چگونگی تأثیر عوامل مؤثر بر کالبد خانه ها، ۴۰ مورد از خانه های قاجار و پهلوی اول شهر تبریز که علاوه بر تحولات رویداده از گزند تخریب کامل در امان مانده اند. به عنوان نمونه موردی پژوهش، در بوته تحلیل و بررسی قرار گرفت. لذا در اولین گام، با مراجعه مستقیم به خانه ها و ثبت مشاهدات، داده ها و مدارک مورد نیاز برداشت و ترسیم شده اند. در بخش آخر برای رسیدن به هدف پژوهش، با استفاده از راهبرد تحقیق تحلیلی-تفسیری به چگونگی تأثیر عوامل مؤثر بر تغییرات و تحولات در الگوهای خانه ها پرداخته می شود.

روش تحلیلی و تفسیری در بخشی از این پژوهش به این دلیل انتخاب گردید که امکان بررسی وجوه اختلاف و یا تشابه معماری مسکونی در دوره های مختلف را ایجاد می کند. از این طریق شناسایی و سیر تغییرات بادقت بیشتری صورت خواهد گرفت و متعاقب آن در زمان جمع بندی کارآمد خواهد بود. علاوه بر آن که موارد به صورت کیفی مورد

Table 1. Summary of Previous Studies on the Transformation of Historic House Architecture and Domestic Living Culture

	Title Research	Authors	Description
Studies on the Transformation of House and Domestic Architecture	Typology of Historic Houses in Qajar-Era Urmia	Belali Askouei & Dehghan, 2021	Main goal: classification and analysis of houses based on morphological characteristics.
	Evolution of Main Components of Tabriz Houses (Qajar to Second Pahlavi)	Haghjou et al., 2019	Focus on spatial structure, main elements, façades, and their transformations.
	Typology of Main Spaces in Multi-Wing Houses of Isfahan.	Rahrouy Poudeh et al., 2018	Typological categorization and comparative analysis of spatial forms in historical houses
	Impact of Physical Transformations on the Concept of Home in Contemporary Tehran	Aghalatif & Hojjat, 2017	Investigates the relationship between the concept of home and its physical transformation
	A New Pattern of Form Grammar in Contemporary Housing: Qajar Houses of Tabriz and Tehran.	Hassani & Norouz Barazjani, 2018	Seeks a transferable model for today's homes through analysis of physical and semantic features
	History and Architecture of Old Tabriz Houses	Esmaili & Omrani, 2014	Focus on documentation and conceptual-functional analysis of houses in the old city
	Transformation of Historic Houses in Qajar-Era Gorgan	Gholichkhani et al., 2013	Studies architectural quality and construction techniques in the context of transformation.
	Role of Courtyard in Spatial Organization: Qajar Houses of Tabriz	Beyti, 2010	Explores the role of courtyard through spatial pattern analysis of traditional houses
	Old Houses of Tabriz	Keynejad & Shirazi, 2010	Descriptive documentation of plans, façades, and sections without spatial analysis
Studies on the Causes and Factors of Transformation in Domestic Living Culture	Relationship between Lifestyle and Contemporary House Form in Mashhad	Alipour et al., 2020	Examines how changes in lifestyle impact spatial configurations and human-home interaction
	Factors in Morphological Transformation of Iranian Houses: Case of Lar	Haghshenas & Hanachi, 2020	Identifies key drivers of spatial and typological changes in traditional houses of Lar
	Cultural Reading of Historical Houses in Sanandaj	Aghalatif & Koliyati, 2018	Explores home meaning within varying cultural contexts beyond physical analysis
	Cultural Analysis of the Salmasi House (Tabriz) Based on Rapoport's Theory	Fardanesh et al., 2013	Investigates the connection between cultural context and built environment in Salmasi House

آورد (Ravasani, 2011: 20; Abbasi & Mousavi, 2014: 61). مجموعه این عوامل، شکل‌گیری تمایلات تجددخواهی، درخواست‌های رفع عقب‌ماندگی و ضرورت انجام اصلاحات و انجام دگرگونی‌های نظامی، اقتصادی و فرهنگی وسیعی در کشور را در پی داشت (Kasraei, 2000: 315). این درخواست‌ها موجب شکل‌گیری جریان‌های تحول‌خواه گردید که در برخی از فرایندهای زندگی ایرانیان تبلور یافت. در این پژوهش اصلاحات صورت گرفته در ایران دوره قاجار و پهلوی اول را در سه دسته؛ عوامل فرهنگی-اجتماعی، عوامل سیاسی-اقتصادی و عوامل شهری-معماری تقسیم‌بندی شدند (Ebrahimi et al., 2017: 33; Ebrahimi et al., 2017: 511; Kamishirazial et al., 2018; Mohammadhosseini, 2019) که در ادامه به شرح بیشتر آن‌ها پرداخته خواهد شد.

آموزش نوین و نقش آن در تغییر نگرش ایرانیان به زندگی

اگرچه فکر رواج آموزش و پرورش به سبک نوین، از اوایل دوره قاجار شکل گرفت اما اولین اقدامات آموزشی جدید در کشور توسط مسیونرهای خارجی در دوره محمدشاه صورت پذیرفت. نظام آموزش سنتی ایران از اواخر دوره قاجار و بخصوص در دوره پهلوی اول با سرعت بیشتری جای خود را به مدارس نوین داد (Violet Shakiba et al., 2020: 195) و آموزش همگانی و مدارس دولتی وارد فاز جدید توسعه شدند. آموزش تاثیر به سزایی در تغییر جایگاه طبقاتی افراد بجای گذاشت.

از نگاه بوردیو، جایگاه فرد در ساختار اجتماعی بیانگر میزان بهره‌مندی شخص از سرمایه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است (Bourdieu, 1984). به عبارتی تفاوت در سلسله‌مراتب و قشربندی اجتماعی و اقتصادی، می‌تواند در نوع رفتار افراد، قدر و منزلت، الگوی مصرف، نحوه مواجهه و استفاده از اندیشه‌های نوین در قالب مؤلفه‌های سبک زندگی تأثیرگذار باشد (Mohammadi & Bikabadi, 2010: 102). در این بازه زمانی طبقات اجتماعی بالا و متوسط به سبب تحصیل به شیوه غربی و ارتباط با اروپاییان، راحت‌تر تحولات فرهنگی و اجتماعی را پذیرفتند و میل زیادی به تغییر و نوآوری خانه و معماری آن پیدا کردند (Zarkesh, 2009: 20).

این امر در میان زنان طبقات بالا و متوسط تاثیر بیشتری را برجای گذاشت و سبب فاصله گرفتن آنان از هنجارها و ارزش‌های سنتی گردید و تغییراتی را در جایگاه ارزشی زنان در جامعه به ویژه با تاسیس مدارس و دانشسراهای دخترانه در دوره پهلوی اول بوجود آورد (Abbasi & Mousavi, 2014: 64; Rosta-mi & Jahanbakhsh, 2019: 18). نتیجه این تحولات تنها زنان را متأثر نکرد، بلکه به تبع آن تمام جامعه و خانواده را تحت‌تاثیر خود قرار داد، و از آن طریق معماری خانه را نیز دستخوش تغییر کرد.

دوره قاجار، تبریز به عنوان دارالسلطنه و ولیعهدنشین شاهان قاجار، پس از تهران، دومین مرکز حکومتی کشور محسوب می‌شده است (Ghobadian, 2005). از سال ۱۲۲۵ ه.ق/۱۸۱۰ م، زمانی که فتحعلی‌شاه به دلیل موقعیت سیاسی و اقتصادی شهر تبریز، این شهر را به عنوان مقر ولیعهدنشین به عباس میرزا واگذار کرد، تبریز به محل اقامت سفرای خارجی و مرکز عمده نهضت علمی و صنعتی تبدیل شد (Ravasani, 2011: 531). به عبارتی، این شهر بعد از تهران به عنوان دومین کانون سیاسی و اداری کشور محسوب می‌شد.

تبریز به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی خود، یعنی قرار گرفتن بر سر راه اروپا، روابط اقتصادی گسترده‌ای با روسیه و عثمانی داشت (Ejlali, 1994) و از طریق این دو کشور به بازارهای اروپایی دسترسی پیدا می‌کرد. بدین ترتیب، مردم تبریز به دلیل ولیعهدنشین بودن شهرشان و موقعیت خاص جغرافیایی آذربایجان و همچنین برخورداری از پشتوانه غنی مکتب اصلاحات، از سطح آگاهی بالایی نسبت به تحولات روز دنیا و وضعیت داخلی کشور برخوردار شدند. این زمینه‌های اجتماعی و سیاسی، در فرهنگ و در نتیجه ساختار شهری تبریز تاثیر مستقیم داشت. با روی کار آمدن حکومت پهلوی، تبریز نیز همانند دیگر شهرهای مهم ایران، شاهد تغییر و تحول عمده و بنیادین در ساختار فرهنگی، اجتماعی و ساختار شهر، معماری و بناهای مستقر در شهر شد و اقداماتی در جهت تغییر سیمای کالبدی آن از شهری سنتی به شهری امروزی صورت گرفت (Shafiei et al., 2022: 151).

بدین ترتیب پیشینه تاریخی و تغییر ساختارهای جامعه، باعث شکل‌گیری و تغییر انواع فضاهای معماری، شهری و تغییر الگوهای خانه‌ها در این شهر گردید.

عوامل موثر بر تغییر معماری خانه‌ها در دوران قاجار و پهلوی

با شروع دوران قاجار، تحولات وسیعی در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران به وقوع پیوست. جامعه ایرانی در این دوران به علت مواجهه با اندیشه‌های غربی دستخوش تغییرات فراوانی شد. در این بستر فکری، شکل و ساختار بناها نیز تا حد زیادی تغییر کرد. با پایان جنگ‌های ناپلئون، روسیه تزاری برنامه‌های توسعه طلبانه خود در قفقاز و آسیای میانه را از سر گرفت (Matin, 2013: 29). این اتفاق، رفت و آمدهای دیپلماتیک، همچنین سفرها، حضور گردشگران، پژوهشگران و مستشرقین و... در آذربایجان، از یک طرف موجب آشنایی نسبتاً گسترده با پیشرفت‌های غرب شد و از طرف دیگر زمینه‌های نفوذ روزافزون دول غربی در آذربایجان را بوجود آورد. رویارویی آغازین ایرانیان با بیدارکننده‌ترین شکل مدرنیسم که ضرورت اصلاحات در ساختار سیاسی بود، موجب آگاهی آنان از ابعاد اقتصادی مدرنیسم نیز شد و دگرگونی‌های سیاسی، اقتصادی وسیعی را به همراه

ناامنی و به تبع آن در دوره پهلوی اول، کاهش ارتفاع دیوارهای اطراف خانه‌ها و افزایش بازوها به معابر را در پی داشت و شکل معماری درون‌گرایی خانه را تا حد زیادی به حالت برون‌گرا مبدل کرد. همچنین تعبیه پنجره‌هایی به‌طرف خیابان، فراموش‌شدن حیاط داخلی و نماسازی بیرونی بنا، اهمیت یافته و مسئله اشراف که در گذشته کمتر دیده می‌شد را به‌وجود آورد (Kiani, 2004: 242). عناصر تکمیل‌کننده دستگاه ورودی، مانند هشتی و دالان که بیانگر امنیت بودند از اواخر این دوره حذف و ورودی مستقیماً به داخل حیاط یا فضای اصلی خانه گشوده شد (Ramazan & Jamaat, 2010: 70).

ورود تکنولوژی و تغییر الگوهای زیست در خانه

از دوره حکومت ناصرالدین‌شاه در پی تلاش و جدیت امیرکبیر برای صنعتی‌شدن اختراعات جدیدی در قالب محصولات نو، وارد کشور گردید که نقش مؤثری در تغییرات سبک زندگی و خانه‌ها ایفا کرد. مصرف‌گرایی کم‌کم بر زندگی خانواده‌های ایرانی سایه افکند و یک جامعه مصرفی که اساس آن در اشتیاق به چیزهای جدید است را به‌عنوان یک سبک جدید زندگی به وجود آورد. از اینرو اثاثیه اتاق خانه‌های ایرانی که تا میانه حکومت ناصرالدین‌شاه بسیار ساده بود و هر اتاق یکدست فرش و تشک داشت (Olivier, 1992: 155)، تنوع بسیاری به خود داد. اگرچه تا پیش از این تجملات در اثاث خانه و طعام کمتر و در البسه و زینت‌هایی که زنان حمل می‌کردند، بیش‌تر بود، تغییر فراوانی ایجاد شد. چنانکه در این دوران میز، پرده، صندلی و تخت‌خواب در خانه ایرانی معمول نبود (Mahdavi, 1999: 653). با ورود مبلمان و لوازم‌خانگی جدید به خانه‌های سنتی باعث شد که این اشیاء جای بعضی از فضاها را در انتظام فضایی خانه بگیرند، از سویی دیگر، استفاده از مبلمان، باعث تغییر ماهیت فضاها و چندعملکردی به تک‌عملکردی گردید (Haqshenas & Hanachi, 2020: 63; Eyni Far & Abrun, 2020: 169-168).

بهبود وضع بهداشت و افزایش جمعیت

نوشته‌های سیاحان و میسیونرها، از نبود بهداشت عمومی و شیوع بیماری‌های واگیر در دوره قاجار حکایت دارد (Gheydari, 2020: 112). با پر اهمیت شدن بهداشت جهانی در اوایل قرن نوزدهم و پذیرش بهداشت در ایران، تحولی در زمینه بهداشت فردی و جمعی بوجود آمد و اقدامات دولتی و مردمی نسبتاً زیادی در این زمینه صورت پذیرفت. در دوره پهلوی اول با رسیدن لوله آب شرب بهداشتی به درب منازل باعث شد برای سهولت در استفاده از آن و با توجه به نبود تکنیک لوله‌کشی، لگن‌های کنار درب ورودی بوجود آمد و بخاطر نبود لوله فاضلاب، از سطل برای تخلیه استفاده می‌شد. همین امر موجب گردید تا فضاهایی مانند مطبخ که معمولاً به‌دور از فضاهای جمعی و در گوشه حیاط ساخته می‌شدند، کم‌کم به

نتیجه غیرقابل‌اجتناب دیگر آموزش به شیوه جدید تغییر رابطه دین با اجتماع و نیز با فرد بود^۱. این امر سبب گردید تا به‌صورت تدریجی فاصله و حریم خانوادگی در سبک زندگی و سازمان فضایی خانه‌ها، کم‌رنگ شود (Ebrahimi et al., 2017: 509). به عبارتی با تضعیف نظام ارزش‌ها و باورهای مذهبی در این بازه زمانی تغییراتی در ساختار خانه‌ها، مانند از بین رفتن فضاهای زنانه (حیاط‌های اندرونی و کله‌ای‌ها^۲)، فضاهای مفصلی، رابط که تضمین‌کننده حریم و منزلت فضاها از طریق سلسله‌مراتب در ورود به خانه‌ها بودند (نظیر هشتی، دالان) شد (Ar-maghan, 2015: 47).

از دیگر سو به علت تغییر جایگاه زنان و حضور آشکار و پررنگ آنان در جامعه، فضاهای زنانه و مردانه مجزا کاهش یافت (Hosseini, 2015: 52). با حذف عناصر واسط و رابط که در گذشته نقش مهمی در اتصال و ارتباط فضاهای اصلی خانه مانند (طنبی و اتاق‌ها) به همدیگر را برعهده داشتند، دسترسی و چیدمان فضاها کنار یکدیگر بدون رابط صورت گرفت.

حضور افراد تحصیل‌کرده در نظام اداری و

مدیریت کشور

با افت ارزش طبقات اشراف سنتی در پی استخدام کارمندان از اقشار اجتماعی مختلف، با ملاک‌های گزینش عقلایی (چون تخصص و دانش لازم) و ظهور طبقه جدیدی که به ارزش‌های متفاوتی باور داشتند (Adinehvand et al., 2017: 14) و همچنین خواستار تغییرات اجتماعی و اقتصادی و در سبک زندگی خود بودند. به عبارتی به علت ارتباط با فرهنگ کشورهای غربی و قرارگرفتن در مجالس مختلط، به‌مرور حضور زنان اعیان و اشراف و طبقه جدید تحصیل‌کرده و بوروکرات در مجالس مختلط توسط مردان ایرانی پذیرفته شد؛ و تا حد زیادی این رفتار در جامعه هم تسری پیدا کرد. زنانی که تا دوره ناصری همواره جدا از دنیای مردانه بیرون و توسط خواجه‌ها حفظ می‌شدند در دوره مشروطه کم‌کم از قید خواجه‌ها آزاد شدند (Ardoubadi, 1999: 171-170). در الگوی جدید اجتماعی، نظام خانواده گسترده چندهمسری، به سمت خانواده‌های هسته‌ای (زندگی فردی و مستقل) و تک‌همسری تغییر ماهیت داد. این طبقه نوظهور بیشتر تمایل به تمایز و تشخیص اجتماعی و در پی آن فضاهای مشترک بیشتری برای مرد و زن ایجاد شد (Ebrahimi et al., 2017: 509; Armaghan, 2015: 18-16).

تغییر مفهوم امنیت اجتماعی و تقویت آن

از اواسط دوره ناصری، دولت در تأمین امنیت با اعمال ابزارهای قانونی و تشکیل مؤسسات مدنی در چارچوب پلیس و نظمیه ایفای نقش کرد که به تغییر گفتمان و مفهوم امنیت جامعه کمک نمود (Ahmadzadeh, 2015: 9).

سینما، رستوران، کافه و غیره فعالیت‌های سنتی مستقر در خانه ایرانی نظیر غذاخوردن، تفریح، ملاقات با دیگران، آسایش، اقامت مهمانان، برگزاری جشن‌ها و کار، را از بین بردند و به فضاهای شهری منتقل نموده و تلفی کاملاً متفاوتی از جایگاه و نقش خانه به وجود آوردند (Fazeli, 2007: 41; Nari Ghomi & Abbaszadeh, 2014: 103-100)

تطبیق تغییرات خانه‌های تبریز و عوامل مؤثر بر آن

برای این پژوهش، شناخت جامع خانه‌های ساخته‌شده در قلمرو زمانی موردنظر و بررسی و تحلیل چگونگی تغییرات آن‌ها مستلزم مطالعه بر روی نمونه‌هایی از خانه‌های برجای‌مانده است، بدین‌منظور ۴۹ خانه که در درجه اول متعلق به افراد و طبقات بالادست و با نفوذ جامعه بودند (سیاسیون و تجار) و در درجه دوم از گزند تخریب مصون مانده و همچنین امکان بازدید از آنها وجود داشت، انتخاب شدند؛ ولی در آخر ۴۰ خانه (جدول ۲)، که ۳۱ خانه متعلق به دوره قاجار و ۹ خانه مربوط به دوره پهلوی اول است و مدارک و اسناد کامل‌تری از آن‌ها در دست بود و گونه‌های متنوع خانه‌ها را نمایندگی می‌کردند، انتخاب و مورد بررسی قرار گرفت. ویژگی‌های الگویی فضاهای مهم و شاخص این خانه‌ها همچون حیاط، دستگاه ورودی (سردر، هشتی و دالان)، ایوان، حوض‌خانه، طنبی، کله‌ای و جایگاه استقرار پله در سازمان فضایی خانه مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

ورودی

مجموعه ورودی ممکن است شامل همه یا برخی از عناصر مانند؛ جلوخان، سردر، درگاه، هشتی و دالان باشد، و نخستین عنصر فضایی خانه است که با بیرون ارتباط دارد و دارای تنوع زیادی است (Haqjou et al., 2019: 126). ورودی‌ها در خانه‌های مورد مطالعه به سه دسته تقسیم شده‌اند (شکل ۲).

۱- خانه‌هایی که ورودی آنها در یکی از گوشه‌های بنا قرار گرفته‌اند (بیشتر خانه‌های قاجاری مانند خانه بهنام، قدکی، سلماسی و علوی، شربت‌اوغلی و... بجز خانه‌های اواخر قاجار گنجه‌ای زاده و کلانتری)

۲- خانه‌های دارای دو ورودی که دو حالت دارند. الف) به یک حیاط مرکزی مشترک راه می‌یابند (خانه‌های گنجه‌ای‌زاده، نیشابوری، اردوبادی و رستگار). ب) هرکدام به حیاطی جداگانه (حیاط اندرونی و بیرونی) ارتباط دارند (در خانه‌های قاجاری حیرری، قدکی، امیرنظام، نیکدل، سرخه‌ای، شربت‌اوغلی، ختایی، کمپانی و صلح‌جو).

۳- ورودی در یکی از اضلاع خانه قرار گرفته که بصورت مستقیم به حیاط وارد می‌شود (فقط در دوره قاجار خانه گنجه‌ای‌زاده و در خانه‌های پهلوی اول اردوبادی، گوهریون، رستگار و اعتصامی).

زیرزمین انتقال و سپس به عرصه‌های سکونتی خانه وارد شود^۳ (Kamishirazial et al., 2018: 56).

با بالا رفتن سطح بهداشت و در پی آن افزایش جمعیت از اواخر حکومت قاجار سبب تغییراتی در فضاهای خانه‌ها شد (Bemanian, 2006: 3). افزایش جمعیت و نیاز بیشتر به فضای سکونت، افزایش قیمت مسکن و به تبع آن اهمیت یافتن کمیت و کاهش کیفیت فضاها را در پی داشت. این امر موجب توجه بیشتر به فضاهای بسته در مقابل فضاهای نیمه‌باز و باز مانند ایوان و حیاط شده و در مواردی باعث تقلیل وسعت و یا حذف این نوع از فضاها از سازمان فضایی خانه‌ها گردید (Safari Asl, 2022: 57).

نوسازی شهری (خیابان‌کشی و ورود اتومبیل)

دستور زبان جدید شهرسازی که از دوره قاجار به تبع آشنایی با کشورهای اروپایی ترویج شده بود با قدرت‌گیری رضاشاه به اوج خود رسیده، و موجبات تغییرات گسترده در شهرها را فراهم آورد. نوسازی شهری به شکل عمده در احداث «خیابان‌ها» بروز یافت و خیابان به عامل اصلی هویت‌بخش شهر و افزایش تعاملات مردم با یکدیگر تبدیل شد (Safari et al., 2014: 30).

اتومبیل به عنوان یکی از مظاهر پیشرفت غرب، و وسیله‌ای راحت و سریع جهت نقل و انتقال، نقش مؤثری در تحول شهرسازی از طریق خیابان‌سازی و به طبع آن معماری برعهده گرفت (Janipour, 2002: 335). اتومبیل مقیاس انسانی و مراکز محلات را از بین برد. خیابان‌های جدید شطرنجی، منظم و عریض، جایگزین راه‌های تنگ و پرپیچ‌وخم شدند. ثمره این تغییرات را می‌توان در قرارگرفتن خانه‌ها در مجاورت خیابان‌ها و حذف عناصر و اجزای ورودی مانند؛ پیرنشین، پیش طاق و جلوخان از جلوی خانه‌ها که باعث دگرگونی معماری خانه‌ها و ساده‌تر شدن ورودی‌ها را در پی داشت (Yazdani, 2007: 33; Soltanzadeh, 2005: 34). هرچند تغییر در چهره شهرها در این زمانه تند و شتاب‌زده بود؛ اما خانه‌ها با تغییر آرام از درون‌گرا به برون‌گرا متمایل گردیدند (Hosseini, 2015: 48).

نیازهای جدید جامعه مبتنی بر رویکردهای نوین

از طرف دیگر تحولات ناشی از مدرن‌شدن و تلاش در جهت تغییر سیمای شهرها، ظهور کارکردهای جدید شهری را در پی داشت، ساختن بناها و عمارات دولتی با عملکردهایی که تا پیش از این سابقه نداشت، نظیر سینما، هتل، بانک‌ها و ادارات جدید نشان از تغییر در ریخت شهر و حضور عناصر جدید داشت (Habibi, 2003: 135). تا اواخر قاجار «کلیه خانه‌هایی که سروکاری با ولایات داشتند، مجبور بودند محل نسبتاً آبرومندی در بیرونی خود داشته باشند تا مهمانان را که گاهی با اسب و نوکر هم می‌آمدند بتوانند پذیرایی کنند» (Mostofi, 2007: 261). اما کاربری‌های تازه مانند مهمان‌سرا، هتل،

Table 2. Overview of the Studied Houses Based on Construction Period

No.	House Name	Period of Construction	Image	No.	House Name	Period of Construction	Image
1	Behnam House	Early Qajar		21	Sehhati House	Late Qajar	
2	Rahimi House	Early Qajar		22	Sorkhehi House	Late Qajar	
3	Salmasi House	Early Qajar		23	Sharbetoghli House	Late Qajar	
4	Hariri House	Early Qajar		24	Ganjeizadeh House	Late Qajar	
5	Amir Nezam House	Mid- Qajar		25	Kalantari House	Late Qajar	
6	Ghadaki House	Mid- Qajar		26	Mojtahediha House	Late Qajar	
7	Mashrouteh House	Mid- Qajar		27	Ali Mosio House	Late Qajar	
8	Alavi House	Mid- Qajar		28	Seghatoleslam House	Late Qajar	
9	Kalkatechi House	Mid- Qajar		29	Amir Parviz House	Late Qajar	
10	Heydarzadeh House	Mid- Qajar		30	Solhjou House	Late Qajar	
11	Sedghiyan House	Mid- Qajar		31	Ahdi House	Late Qajar	
12	Nematzadeh House	Mid- Qajar		32	Lalaei House	Pahlavi I	
13	Meshkian House	Mid- Qajar		33	Neishabouri House	Pahlavi I	
14	Naghshineh House	Mid- Qajar		34	Goharion House	Pahlavi I	
15	Sarkarati House	Mid- Qajar		35	Ardoubadi House	Pahlavi I	
16	Sharbetzadeh House	Mid- Qajar		36	Rastgar House	Pahlavi I	
17	Nikdel House	Mid- Qajar		37	Savojbolaghi House	Pahlavi I	
18	Bolourchian House	Late Qajar		38	Nasehzadeh House	Pahlavi I	
19	Khataei House	Late Qajar		39	Etesami House	Pahlavi I	
20	Company House	Late Qajar		40	Shahid Fakher House	Pahlavi I	

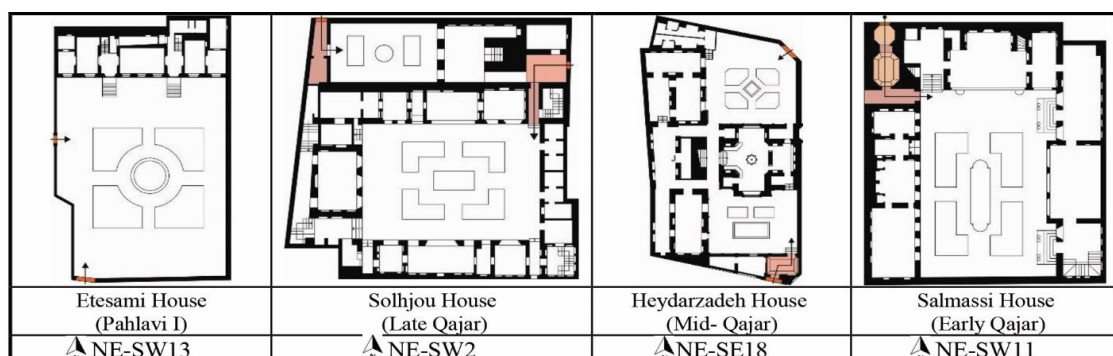

Fig. 2. Entrance Locations in Selected Case Study Houses (Redrawn by authors based on Esmaceli Sangari & Omrani, 2014)

ابعاد و مساحت زمین‌ها، الگوی جدیدی از ورودی خانه‌ها را به وجود آورد. برخلاف خانه‌های اوایل و اواسط قاجار که دارای سر درهای باشکوهی بودند (مانند خانه‌های قدکی، مشروطه، بلورچیان و دیگر نمونه‌ها)، از اواخر دوره قاجار در خانه‌های مورد مطالعه عناصر و اجزای ورودی مانند: پیرنشین، پیش طاق و جلوخان از خانه‌ها حذف و شکل درگاه و ورودی ساده‌تر و مستقیم گردید. وارد شدن اتومبیل به بافت شهری، و درخواست ورود اتومبیل به بعضی از خانه‌های اوایل پهلوی، موجب به وجود آمدن ورودی جداگانه و اختصاصی برای اتومبیل نیز شد (شکل ۳).

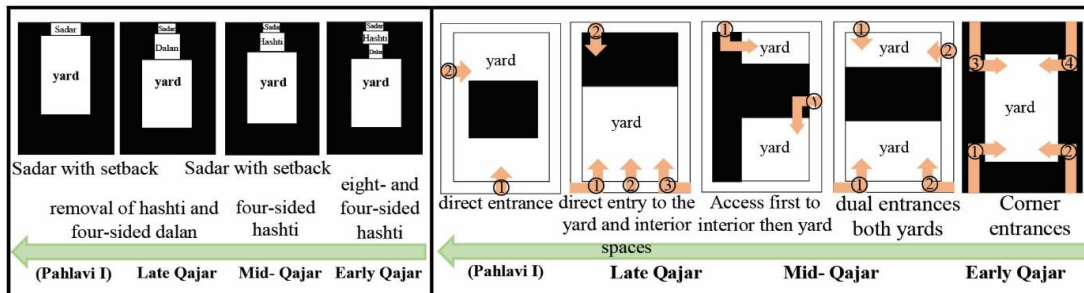

Fig. 3. Variations of Entrance Space Patterns in Terms of Location and Form from Early Qajar to First Pahlavi Period in the Case Study Houses

دوره به شکل مستقیم انجام می‌شود (مانند گوه‌ریون، اردوبادی، لاله‌ای، رستگار، اعتصامی).

عواملی مانند: مشاهده خانه‌های برون‌گرا در غرب و یا مناطق شمالی آذربایجان که متأثر از غرب بودند و تغییر باورها و اعتقادات مذهبی و عرفی منجر به کاهش مفهوم حریمیت و افزایش حضور مردان در کنار زنان شد.^۵ از یک‌طرف موجب حذف بسیاری از فضاهای زنانه در خانه گردید و از طرف دیگر باعث کاهش سلسله‌مراتب دسترسی به درون خانه و حیاط شد. همچنین منسوخ شدن چند همسری و رواج تک‌همسری، در طبقات جدید اجتماعی و بخصوص شاغلان در دیوان‌سالاری نوین، کوچک‌تر و ساده‌تر شدن خانه‌ها را در پی داشت و سبب گردید تعداد فضا در خانه‌های اواخر قاجار و بخصوص پهلوی اول کاهش یابد و در نتیجه آن موجب کاهش ابعاد خانه شد. به عبارتی با اهمیت یافتن حضور خیابان و معابر عریض و آغاز اجرای قوانین جدید شهرسازی در تفکیک عرصه و توده، چیدمان فضاهای مسکونی به شکل شمالی و جنوبی (تک جبهه‌ای) تغییر ماهیت داد و تغییر الگوی حیاط از دوره قاجار به دوره پهلوی اول را باعث شد (شکل ۵).

حیاط

غالب خانه‌های تبریز در دوره قاجار دارای دو حیاط اندرونی و بیرونی هستند. در یک یا دو جبهه حیاط‌های بیرونی توده معماری قرار دارد، اما بیشتر حیاط‌های اندرونی دارای دو یا سه جبهه هستند و سایر ضلع‌های به صورت دیوار ساده یا طاق‌نما هستند (Keynejad & Shirazi, 2010: 20). با نزدیک‌تر شدن به دوره پهلوی اول حیاط اندرونی از خانه‌ها حذف می‌شود. به صورت کلی می‌توان سازماندهی خانه‌ها را به دودسته حیاط در میان و ساختمان در میان تقسیم نمود (شکل ۴). دسترسی از بیرون خانه به حیاط در دوره قاجاری مستقیم صورت نمی‌گیرد و حداقل توسط یک فضای واسط (هشتی یا دالان) حاصل می‌شود (مانند خانه بهنام، سلماسی، قدکی و دیگر نمونه‌های دوره قاجاری به جز خانه کلانتری و گنج‌ای‌زاده که متعلق به اواخر قاجاری هستند). اما در دوره پهلوی اول به جز در خانه‌های ساوجبلاغی، ناصح‌زاده، نیشابوری و شهید فاخر که هنوز تا حد زیادی از الگوی پیشین تبعیت می‌کنند و دسترسی به حیاط غیرمستقیم و توسط فضای واسط (هشتی یا دالان) صورت می‌گیرد. در سایر خانه‌های این

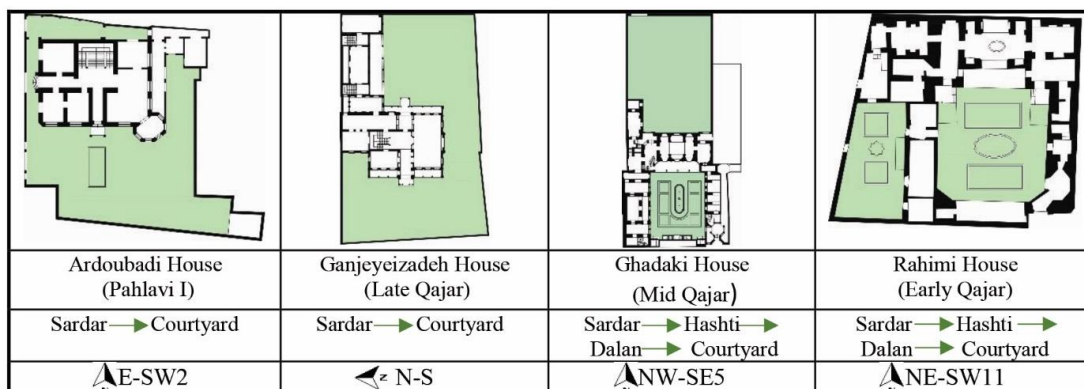

Fig. 4. Courtyard Locations in Selected Case Study Houses (Redrawn by authors based on Afer, 2005; Esmacili Sangari & Omrani, 2015)

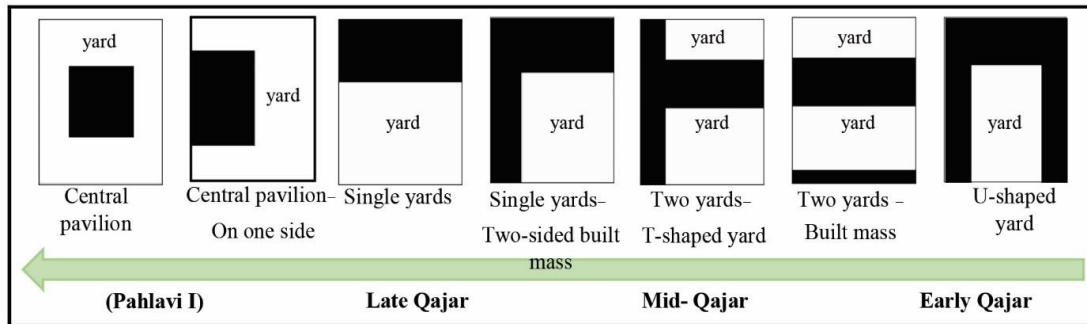

Fig. 5. Variations of Courtyard Space Patterns from Early Qajar to First Pahlavi Period in the Case Study Houses

و به صورت بالکن‌های کوچک درآمد که در دو سمت جبهه اصلی یا در امتداد آن و در طبقات بالاتر قرار گرفته‌اند (خانه‌های گوهریون و لاله‌ای) (شکل ۶).

تأثیر گسترش ارتباط با کشورهای غربی و منطقه قفقاز و بخصوص روسیه، را در ایوان‌های سرتاسری با طاق تخت و ستون و سرستون‌های گچ‌بری شده خانه‌ها، به‌ویژه در اوایل و اواسط قاجار می‌توان مشاهده نمود (Safari Asl, 2022: 54; Esmaeili Sangari & Om-rani, 2014: 37). سنتوری‌ها در نمای برخی از خانه‌ها^۸ و میل به برون‌گرایی با پنجره و بالکن‌هایی رو به بیرون (معبّر و کوچه)، از نیمه دوم قاجار ظهور بیشتری یافت که جهت تأکید بر هویت و جایگاه اجتماعی ویژه صاحب‌خانه‌ها بودند.

با قرارگیری ایوان‌ها در طبقه دوم و افزایش عمق آنها از اواسط دوره قاجار در برخی از خانه‌های این دوره که صاحبان آن تمایل به کم کردن درجه محصوریت و حریمیت داشتند، تبدیل به یک فضای زیستی شدند. رویکردهای سکولار حکومت رضاشاه در جامعه، کاهش ارزش حریمیت و حریم را در ساختار خانه‌ها در پی داشت از طرفی به علت مستقل شدن جوانان و ظهور طبقه متوسط جامعه، سرمایه کم و عدم توانایی مالی صاحبان خانه، دگرگونی‌های اجباری جدید در بافت‌های شهری موجب شد تا ابعاد زمین‌ها و خانه‌ها کاهش یابند و در نتیجه به کاهش ابعاد حیاط‌ها منجر شد (Heydari & Mohammadhosseini, 2021: 168-169). از این رو لزوم وجود فضای ایوان برای نظاره فضای باز حیاط کمرنگ گردید. بنابراین ایوان شکل سرتاسری و عملکرد ارتباطی خود را در امتداد نمای اصلی ساختمان از دست داده و بصورت بالکن‌های کوچک منفرد در دو سمت جبهه اصلی بنا نمود پیدا کرد (خانه‌گوهریون و لاله‌ای) (شکل ۷).

ایوان

تصویر و مفهومی که محققان از صورت ایوان ترسیم و تعریف کرده‌اند، فضای نیمه‌باز و مسقفی که از سه طرف محدود (بسته یا نیمه‌بسته) و از یک طرف باز است که میان فضای باز و بسته قرار می‌گیرد (Safari Asl, 2022: 47). در خانه‌های تاریخی تبریز، ایوان یکی از فضاهای مهم و شاخص است که بعنوان مفصل بین فضای باز حیاط و فضاهای بسته واقع شده و در نحوه ساماندهی و استقرار فضاهای دیگر نقش کلیدی دارد. ایوان بیشتر خانه‌ها در دوره قاجار، در سمت شمال حیاط واقع شده که علاوه بر جلوگیری از نفوذ آفتاب در تابستان، در برابر نمای اصلی ساختمان نیز ایجاد عمق می‌کند^۹.

ایوان‌ها را از لحاظ محل قرارگیری می‌توان در دودسته «ایوان سرتاسری» و «ایوان در میان بدنه» دسته‌بندی کرد:

۱- دسته اول ایوان‌هایی هستند که در کل بدنه مشرف به حیاط یا در میان جبهه اصلی خانه بدون اختلاف سطح با حیاط قرار گرفته‌اند (خانه‌های قاجاری مانند بهنام، رحیمی، مشروطه، قدکی، علوی، صدقیانی، کلکته‌چی، بلورچیان، سرخه‌ای، شربت‌اوغلی، نیکدل، ختایی، صحتی، شربت‌زاده و مجتهدی).

۲- دسته دوم «ایوان در میانه بدنه» است که با اختلاف سطح به اندازه چند پله یا نیم طبقه از حیاط در جبهه و نمای اصلی خانه و بین اتاق‌های بیرون‌زده ساخته شده است (مانند خانه‌های قاجاری امیرنظام، نعمت‌زاده، مشکیان، حیدرزاده، نقشینه، عهدی و پهلوی اول ساوجبلاغی).

ایوان در خانه‌های دوره پهلوی یا در امتداد جبهه فرعی ساختمان قرار گرفته‌اند (خانه نیشابوری) و یا شکل سرتاسری خود در امتداد جبهه اصلی را از دست داده

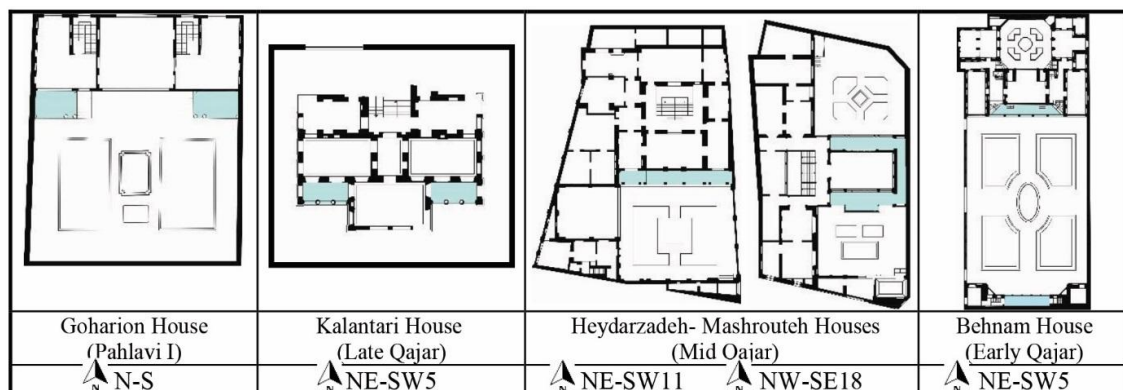

Fig. 6. Iwan Locations in Selected Case Study Houses (Redrawn by authors based on Keynejad & Shirazi, 2010)

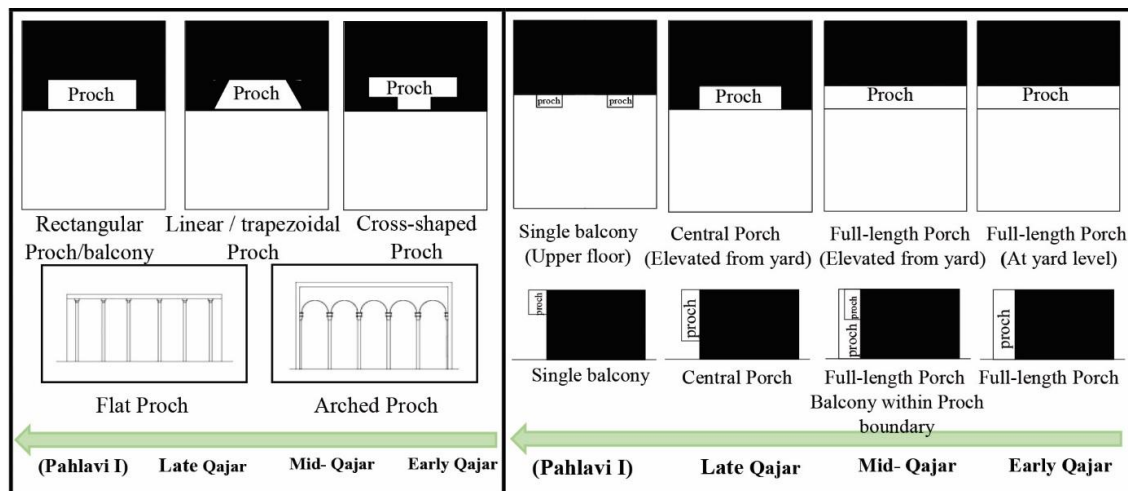

Fig. 7. Variations of Proch (Iwan) Space Patterns in Terms of Location and Form from Early Qajar to First Pahlavi Period in the Case Study Houses

بود، الگوهای سه‌قسمتی معمول دوره قاجار و محوریت طنبی از بین رفت (Nari Ghomi & Abbaszadeh, 2014: 103-101). بازشوهایی در بدنه آن رو به حیاط یا معبر گشوده شود.

همچنین به تدریج با افزایش تکنولوژی و ارتباط با دنیای غرب و رونق تجارت با آنان حضور اشیاء و مبلمان ثابت در خانه که ابتدا به صورت تزئینات استفاده می‌شدند به بخشی از انتظام فضاها تبدیل شده و سپس در تخصصی‌شدن عملکرد آنها تأثیرگذار شوند. مثلاً حضور مبیل در فضای طنبی خانه‌ها که قبلاً کارکردهای مختلف مانند محل حضور مهمان، نشیمن و خواب را داشت تبدیل به تک عملکرد فضای نشیمن کرد (Heydari & Mo-hammadhosseini, 2021: 169-170) (شکل ۹).

حوضخانه

این فضا زیر طنبی و بیشتر پایین‌تر از سطح حیاط به عمق یک طبقه ساخته شده‌اند^{۱۱} که در مرکز آن، حوض با شکل‌های متنوع تعبیه شده است^{۱۲} (Es-maeili & Sangari & Omrani, 2014: 18) (شکل ۱۰). همچنین حوضخانه در فضاهای جانبی خود در بیشتر نمونه‌ها از فضایی بنام «سرداب» برخوردار هستند. حوضخانه با نزدیک‌تر شدن به دوره پهلوی اول از محور اصلی ساختمان به نقاط دیگر منتقل شد و در ادامه روند تغییرات در خانه‌ها به کل از سازمان فضایی آنها حذف گردید^{۱۳}.

طنبی

طنبی فضای بسته مهم درون خانه است که نقش نظم‌دهنده سایر فضاهای را نیز بر عهده دارد، این فضا در اکثر خانه‌های قاجاری بعد از ایوان و در سمت شمال آن واقع شده (مانند خانه‌های بهنام، قدکی، علوی، رحیمی، نیکدل و نمونه‌های دیگر). طنبی در اکثر خانه‌ها در طبقه همکف قرار دارد؛ ولی در اواخر قاجار (خانه کلانتری، امیر پرویز، ثقة‌الاسلام، علی مسیو، صلح‌جو و صحتی) و پهلوی اول (لاله‌ای) به طبقه اول منتقل می‌شود. طنبی‌ها را می‌توان از لحاظ موقعیت قرارگیری در محور جبهه شمالی به دودسته «طنبی در میانه بدنه»^۱ و «طنبی در طرفین»^۲ تقسیم‌بندی کرد (شکل ۸).

تا اواخر دوره قاجار فضای عمومی مهمی در شهرها و بخصوص در تبریز برای پذیرایی مهمان وجود نداشت و طنبی‌ها در خانه‌ها برای این کار نقش مهمی بر عهده داشتند. به فراخور تمکن مالی صاحب‌خانه طنبی‌ها در شکل و اندازه متناسب ساخته می‌شدند. به دنبال تمرکز بوروکراسی در کشور و نوسازی و تغییرات کالبدی شهری از اواخر دوره قاجار مهمان‌خانه‌های به سبک مدرن به دنبال تخصص‌گرایی فضایی در سطح شهر تبریز ساخته شدند^{۱۴} (Violet Shakiba et al., 2020: 200)؛ لیکن این مهمان‌خانه‌ها چندان از سوی اجتماع پذیرفته نشده بودند. در دوره پهلوی اول به علت مدرنیته اجباری که بر شیوه معماری و ساخت بنا سایه انداخته

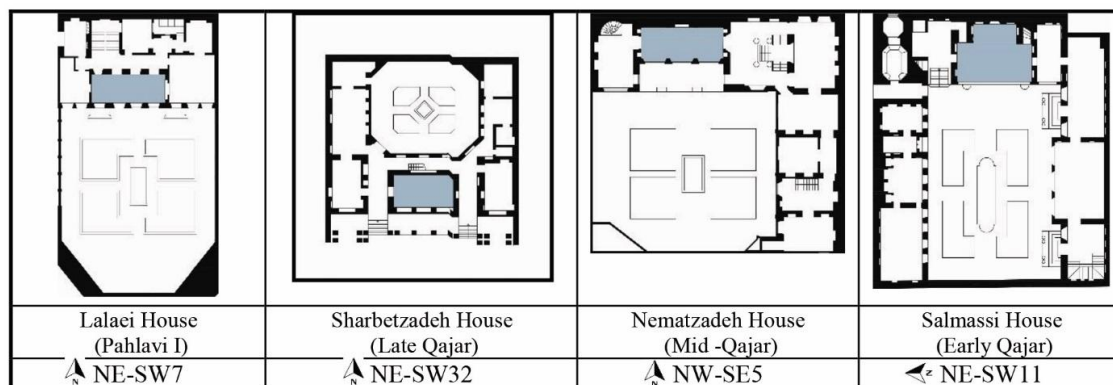

Fig. 8. Talar (Tonbi) Locations in Selected Case Study Houses (Redrawn by authors based on Pashaei, 2005; Esmaeili Sangari & Sangari, 2014)

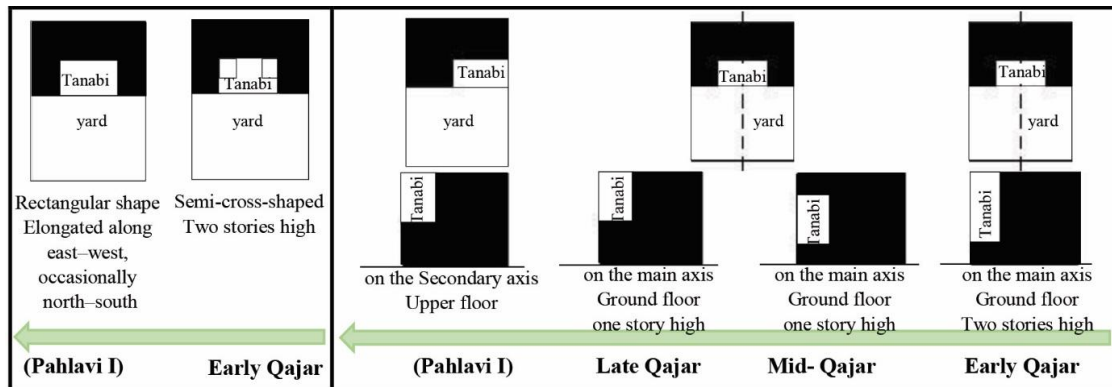

Fig. 9. Variations of Talar (Tonbi) Space Patterns in Terms of Location and Form from Early Qajar to First Pahlavi Period in the Case Study Houses

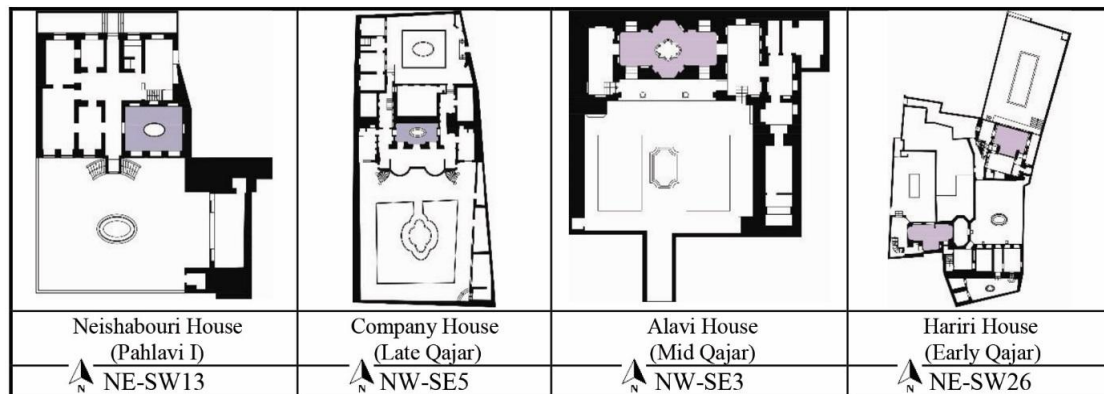

Fig. 10. Howzkhaneh (Pool Room) Locations in Selected Case Study Houses (Redrawn by authors based on Esmaeili Sangari & Omrani, 2014; Keynejad & Shirazi, 2010)

کله‌ای

کله‌ای^{۱۴} از دیگر فضاهای مهم در خانه‌های تبریز (بخصوص در اوایل و اواسط قاجار) و اتاق‌هایی است که در دو سوی طنابی (گاهی هم در یک‌سوی آن) در طبقه فوقانی قرار می‌گیرد (در خانه‌های قاجاری بهنام، حریری، سلماسی، علوی، کلکته‌چی، سرکاراتی، نعمت‌زاده، ختایی، گنج‌های زاده، مجتهدی‌زاده، صلح‌جو، حداد و عهدی). این فضا رفته‌رفته به‌خاطر کم‌شدن ارتفاع طنابی و تک طبقه شدن آن از بیشتر خانه‌های در اواخر قاجار و پهلوی اول حذف گردید^{۱۵} (شکل ۱۲).

بعد از اواسط قاجار به علت تغییر گفتمان‌های جنسیتی و آزادی نسبی حضور زنان در اجتماع و مجالس عمومی فضای کله‌ای که تا پیش از این برای حفظ حریمیت و حریم، زنان در هنگام برپایی مهمانی‌ها و مراسمات کاربرد داشت جایگاه خود را از دست داد و از بین رفت (شکل ۱۳).

با ظهور طبقه متوسط و عدم توانایی مالی گسترده آنان، زیرزمین‌ها از خانه‌ها یا حذف شدند یا در حداقل ممکن از لحاظ ابعاد، تعداد، مصالح و تزئینات ساخته شدند. از طرفی به‌واسطه ارتباط با دنیای غرب در بین افراد اعیان تمایل به مصرف‌گرایی، افزایش تکنولوژی، اهمیت حضور اشیای ثابت در فضای خانه‌ها، و ظهور یخچال و دیگر اشیاء، ساخت سردابه و حوض‌خانه تا حد زیادی به محاق رفت (Kamishirazial et al., 2018: 61). با مداخلات گسترده در عرصه شهرسازی، تحولات زیادی نیز در عرصه بهداشت شهر صورت گرفت. در خانه‌های اوایل پهلوی فضاهایی مانند مطبخ که در زیرزمین یا به‌دور از فضاهای جمعی ساخته می‌شدند کم‌کم به عرصه‌های زیستی خانه نزدیک‌تر شد (شکل ۱۱).

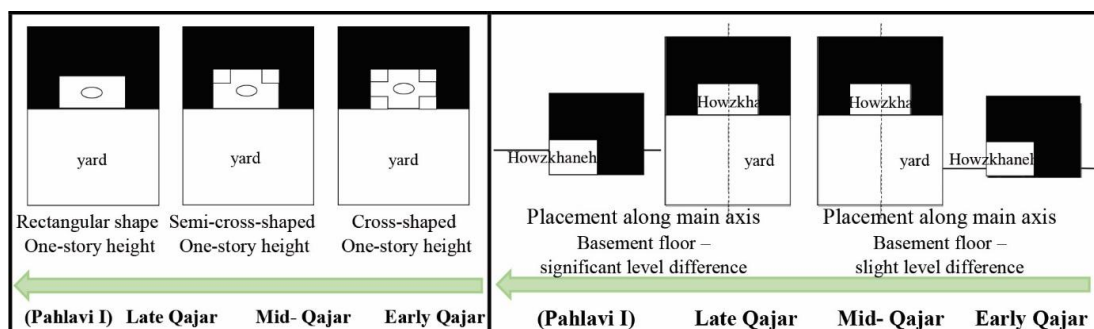

Fig. 11. Variations of Howzkhaneh Space Patterns in Terms of Location and Form from Early Qajar to First Pahlavi Period in the Case Study Houses

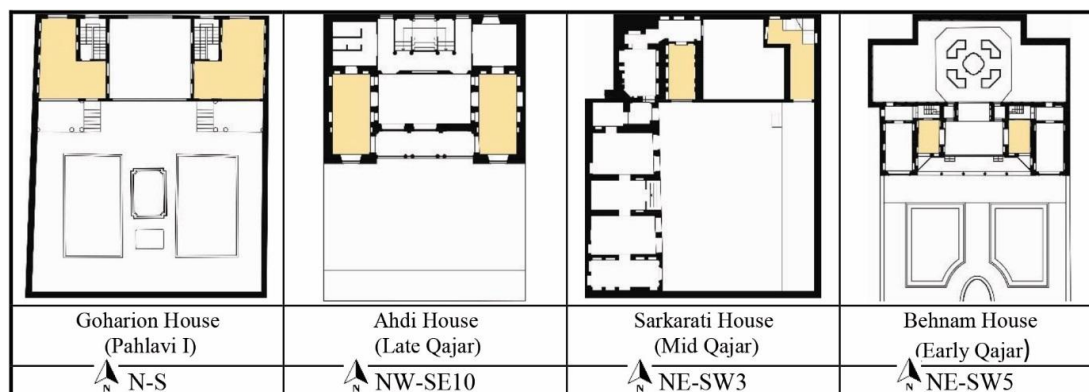

Fig. 12. Kallei Room Locations in Selected Case Study Houses (Redrawn by authors based on Asadzadeh, 2015; Pashaei, 2011)

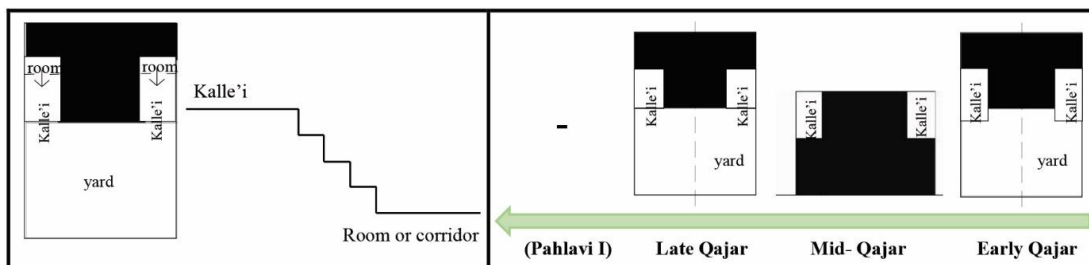

Fig. 13. Variations of Kallei Space Patterns in Terms of Location and Access from Early Qajar to First Pahlavi Period in the Case Study Houses

به یک عنصر شاخص و مهم تبدیل شدند و در بیشتر موارد در نقاط و محورهای اصلی قرار گرفتند (Haqjou et al., 2019: 138) (شکل ۱۴).

مواجهه با الگوی پله‌های مرکزی در کشورهای غربی و بخصوص تأثیر معماری کشور روسیه موجب اهمیت یافتن پله در خانه شد. پله‌ها چه به صورت پله خارجی و چه راه‌پله‌های داخلی به یک عنصر شاخص و مهم تبدیل شدند و در محوریت ورودی و یا نقاط مرکزی خانه قرار گرفتند (Heydari & Kiaei, 2020: 4) (شکل ۱۵).

پله

پله‌ها در اکثر خانه‌های متعلق به اوایل و اواسط قاجار در نقاط کم‌اهمیتی از خانه استقرار دارند و از این‌رو کمتر در دید و مورد توجه واقع می‌شوند، و تنها عملکرد ارتباطی طبقات را برعهده دارند (مانند خانه‌های قاجاری بهنام، حریری، قدکی، صدقیانی و دیگر نمونه‌ها). با نزدیک‌تر شدن به اواخر دوره قاجار (مانند خانه‌های گنج‌های زاده، شربت‌اوغلی، کمپانی، کلاتتری و عهدی) و پهلوی اول (خانه‌های گوهریون، نیشابوری و اردوبادی) پله‌ها چه به صورت پله خارجی و چه راه‌پله‌های داخلی

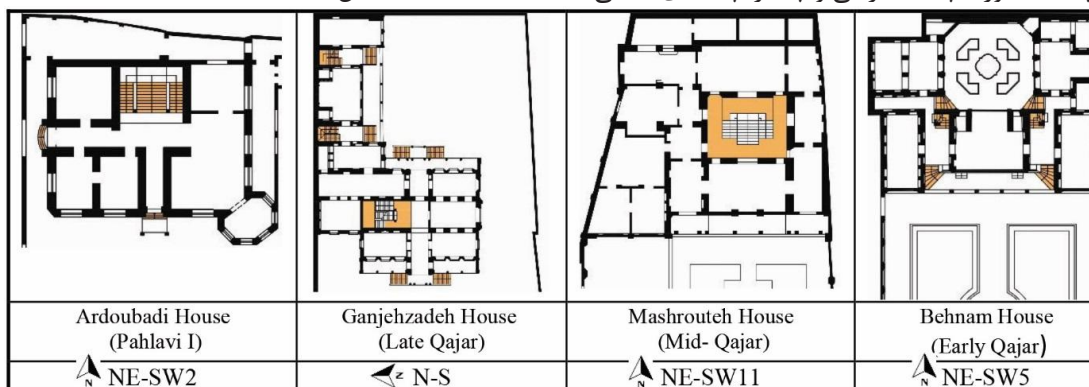

Fig. 14. Staircase Locations in Selected Case Study Houses (Redrawn by authors based on Keynejad & Shirazi, 2010; Ne'mati, 1999)

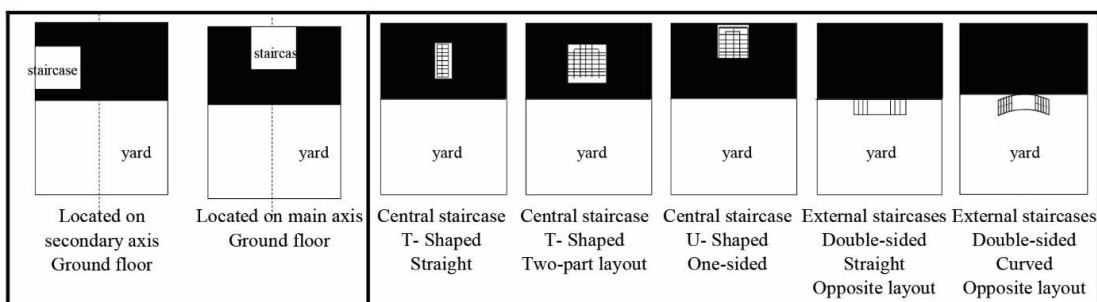

Fig. 15. Variations of Staircase Patterns in Terms of Location and Form from Early Qajar to First Pahlavi Period in the Case Study Houses

بحث در یافته‌ها

بررسی و تحلیل نمونه‌های مورد مطالعه نشان‌دهنده تغییر گفتمان‌ها و نگرش‌ها در جامعه و معماری خانه است. این تغییر، با ارائه الگوهای کالبدی جدید برای خانه‌ها و مقایسه آنها با یکدیگر و درک تفاوت‌های ایجادشده در طول زمان، قابل‌مشاهده است. درواقع برای دریافت و فهم تغییرات در خانه‌های تاریخی، ابتدا باید به تغییرات حادث‌شده در جامعه پرداخته شود. تغییر در ارزش‌ها و باورها، منجر به تغییر در نگرش به زندگی و سبک زندگی شد. این جریان‌ها و تغییرات نه تنها نگرش به خانه را تغییر داد، بلکه آغازگر دگردیسی سازمان فضایی خانه‌ها گردید. به عبارتی تحولات و تغییرات در نگرش‌ها که ریشه در تغییرات در سطح اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به تبع ارتباط با دنیای غرب داشت، توانست بصورت نیروهای بالقوه تغییراتی در ساختار فضایی خانه‌ها ایجاد کند. یکی از مولفه‌های اثربخش، عوامل فرهنگی و اجتماعی است که توانست با تغییر گفتمان‌های جنسیتی و دینی، سبب شکل‌گیری و حذف برخی از فضاها گردد. با شروع آگاهی مردم؛ بخصوص زنان از جایگاه خود و حضور آنان در جامعه و سنت‌ستیزی، فضاهایی مانند حیاط‌های اندرونی، کله‌ای‌ها و فضاهای رابط که نقش تفکیک جنسیتی و حریم را به عهده داشتند کم‌رنگ‌تر شده و سپس از ساختار فضایی خانه‌ها

حذف شدند. تحولات و عوامل سیاسی و اقتصادی به عنوان دومین مجموعه از مولفه‌های تاثیرگذار در تغییرات خانه‌ها در این دوران، نه تنها سبب تغییر در ساختار فضایی خانه‌ها شدند، بلکه تغییر برخی از مفاهیم خانه سنتی را نیز به دنبال داشتند. تغییر در ساختار سیاسی جامعه به‌ویژه در نظام اداری سبب تغییر مفهوم پدرسالاری و ارزش و جایگاه خانواده گردید که در قالب سادگی فرم فضاها، حذف فضاهای حریم و پررنگ شدن فضاها و سراسراهای مرکزی نمایان گردید. به عبارتی با پررنگ شدن شاخص اقتصادی و مصرف‌گرایی در جامعه، مفهوم خانه و نقش معیشتی آن تغییر پیدا کرد و بخشی از فضاهای و بویژه فضاهای خدماتی حذف شدند و الگوی خانه به سمت کارکردگرایی و سکونت‌ی سوق پیدا کرد. همچنین به علت روابط سیاسی و اجتماعی با دنیای غرب عناصر نمادینی مانند پله، سنتوری، سراسرای مرکزی اهمیت یافتند. در سومین بخش از مؤلفه‌های تاثیرگذار، عوامل شهری و معماری نیز با انجام برخی اصلاحات و نوسازی‌ها، باعث شدند خانه‌ها ماهیت چندعملکردی خود را به علت تغییر گفتمان‌ها از دست بدهند و فضاهای بسته و زندگی اهمیت بیشتری نسبت به فضاهای باز پیدا کنند.

در جدول ۳ و شکل ۱۶، جمع‌بندی چگونگی تاثیرات این عوامل بر معماری خانه‌های تاریخی منتخب، ارائه شده است.

Table 3. The Impact of Societal Factors on the Spatial Architecture of Tabriz Houses from the Qajar to the First Pahlavi Period

	Main Drivers of Change	Periods	Societal Reflections	Reflections in Interior Architecture of Houses
Cultural and Social Factors	Modern Education (Establishment of modern schools)	Qajar	Tradition rejection (e.g., establishment of girls' schools), emergence of public awareness	Reduction of boundaries for women's spaces, elimination of "Kalei" rooms
		Pahlavi I	Increased female presence in society, social participation, women entering the workforce	Removal of transitional spaces (Hashti and corridor)
	Secularization (Weakening role of religion)	Qajar (Late Qajar)	Decline of domestic privacy	Reduction of separate male and female areas
		Pahlavi I	Mandatory unveiling (Kashf-e Hijab), dissolution of gendered spatial boundaries	Loss of intermediary spaces
	Population Growth	Qajar	Shift in economic and social preferences due to rural-urban migration	-
		Pahlavi I	Expansion of urban roads, rising land prices and economic value	Reduced house sizes, shrinking of courtyards and open/semi-open spaces, removal or conversion of continuous verandas into single balconies
Political and Economic Factors	Modern administrative system (creation of jobs, emergence of a new social class)	Qajar	-	-
		Pahlavi I	Youth seeking independence, shift from extended to nuclear families, generational separation, prioritization of individual life, decline of traditional classes	Reduced house size and number of rooms, spatial-mass separation, use of terraces and balconies
	Shift in the concept of social security	Qajar	Military reforms, formation of the Gendarmerie and civil institutions (police and security forces)	Decline in importance of house privacy
		Pahlavi I	Increased military power, suppression of uprisings	Lower courtyard walls, open windows facing streets, direct entrance into the house (elimination of Hashti and corridor)
	Consumerism, technology, and changes in furniture and household items	Qajar (Late Qajar)	Creation of new spaces and functions, introduction of foreign goods	Start of specialized interior spaces, arrival of furniture
		Pahlavi I	Rise of pluralism, imitation, and luxury items, spread of consumer culture	Industrial objects gaining importance over traditional spaces; redefinition of domestic space organization, removal of elements like Howzkhaneh, Sardab, and Iwan
	Social and economic status	Qajar (Late Qajar)	Shift in social relations	Architectural impacts on entrances, guest areas, and outer sections
		Pahlavi I	Adoption of new ideas and elements	Distinct patterns to emphasize identity and social status
	Increased interaction with Western countries	Qajar	Dispatch of students abroad, presence of European teachers in Dar ul-Funun, Emerging gender discourse changes, trend toward monogamy	Elimination of multiple Andarunis, addition of vestibules (sarsara), use of pediments (santooris) in facades
		Pahlavi I	Decline of polygamy, rise in the social value of women	Windows and balconies facing the street

Table 3. The Impact of Societal Factors on the Spatial Architecture of Tabriz Houses from the Qajar to the First Pahlavi Period

Main Drivers of Change	Periods	Societal Reflections	Reflections in Interior Architecture of Houses
Urban and Architectural Factors	Qajar	Leveling and paving of pathways; emergence of streets as urban spaces	Removal of entrance platforms
	Pahlavi I	Development of urban public spaces, increased social interaction, Prioritization of automobile traffic, beginning of housing commodification	Reduction in house sizes, inclusion of dedicated car entrances
	Qajar	Start of urban water piping systems	Gradual relocation of the kitchen closer to living areas
	Pahlavi I	Changing concepts of cleanliness, increasing attention to personal and public hygiene	Elimination of traditional water reservoirs (āb-anbār) and emergence of indoor bathrooms
Emergence of new spatial functions and uses	Qajar	Transformation in lifestyle and taste	Introduction of furniture into interior spaces
	Pahlavi I	Rise of bureaucratic lifestyle	Transition of houses from multi-functional (work, celebration, rest, etc.) to single-function (residential/sleeping)

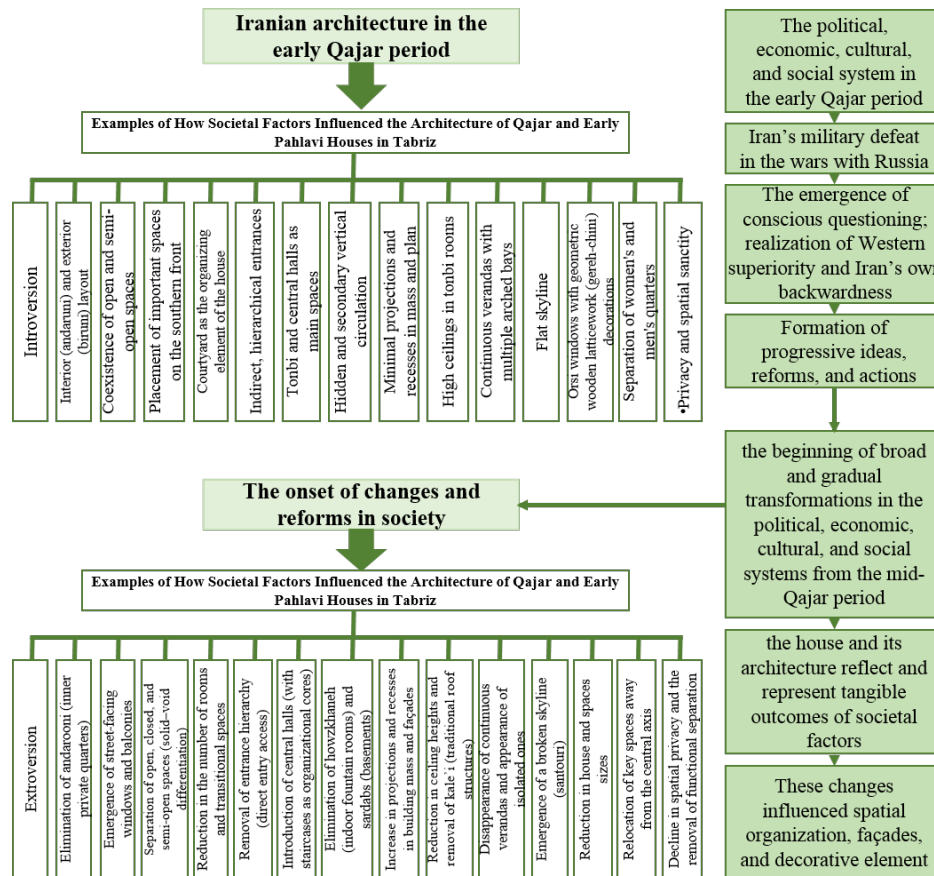

Fig. 16. Impact of Transformations and Societal Factors on the Architecture of Qajar and First Pahlavi Period Houses in Tabriz

می‌گرفتند و این مسئله در معماری خانه‌های اعیان و دولتمردان به‌وضوح دیده می‌شود.

تحلیل خانه‌ها نشان می‌دهد که خانه‌های دوره قاجاری پیوند قوی با سنت‌های گذشته دارند و از روحیه واحدی برخوردارند. ولی روند تغییر و تحولات خانه‌ها از اواخر دوره قاجار و مخصوصاً دوره پهلوی اول به علت تغییر حکومت از قاجار به پهلوی و شروع تجدد آمرانه رضاشاه، شدت گرفت و در پهلوی اول دگرگونی‌های هندسی وسیعی در ساختار خانه‌ها به وقوع پیوست. در غالب و اکثریت خانه‌های اوایل و اواسط قاجار، فضاها در چند جبهه و در چندلایه جای گرفته‌اند که شاهد درون‌گرایی خانه‌ها و حیاط‌های متعدد (حیاط‌های بیرونی و اندرونی) هستیم. اما از اواخر دوره قاجار و اکثریت خانه‌های پهلوی اول فضاهای خانه‌ها بیشتر در یک ضلع (جبهه) و در

نتیجه‌گیری

در این پژوهش نظر به اهمیت خانه و دگرگونی‌های آن در تاریخ معماری تلاش شد تا مقایسه‌ای میان خانه‌های دو دوره قاجار و پهلوی اول صورت پذیرد. در پژوهش حاضر برای تحلیل نمونه‌ها بر ویژگی‌های هندسی و کالبدی شامل محل قرارگیری، چیدمان و روابط فضاها و انتظامات شکلی تمرکز شد. در ابتدا می‌توان بیان کرد، باتوجه به ماهیت متفاوت اجتماعات انسانی نمی‌توان انتظار داشت که عوامل تغییر در همه خانه‌ها به طور یکسان ظاهر شده باشند. چون، همه افراد و طبقات جامعه به میزان یکسانی تحت‌تأثیر تغییرات به وجود آمده در پی آن قرار نمی‌گیرند؛ بنابراین می‌توان گفت که طبقات بالای جامعه به علت آموزش، سواد و سفر به کشورهای غربی راحت‌تر تحت‌تأثیر تغییرات قرار

لایه‌های کمتری نسبت به خانه‌های قاجاری جای گرفته‌اند که می‌توان خانه‌های برون‌گرا و با آزادی عمل بیشتر را مشاهده کنیم.

در مجموع از آنجا که این پژوهش به دنبال دگرگونی‌های فضایی و کالبدی خانه‌ها در دو دوره قاجار و پهلوی اول شهر تبریز می‌بود، در کنار برخی تشابهات می‌توان به دگرگونی‌های ساختاری مانند؛ حذف حیاط‌های اندرونی، فضاهای رابط، کله‌ای‌ها، حوض‌خانه‌ها، کمرنگ‌شدن اهمیت و طنابی و ایوان‌ها و خارج‌شدن از محوریت اصلی خانه‌ها و اهمیت یافتن عناصری مانند سراسراها و راه‌پله‌ها در خانه‌های دوره پهلوی اول اشاره کرد؛ بنابراین تحول ماهیت خانه از اواخر دوره قاجار را می‌توانیم با کمرنگ‌شدن کیفیت و مفاهیم سنتی خانه و پررنگ‌شدن نقش عملکردی فضاها مشاهده کرد.

پی‌نوشت

- البته نباید از میل و علاقه سازمان سیاسی و حکومتی در این امر نیز غافل شد، ترویج تفکر در دوره ناصری و بعد از آن تا پایان قاجار و اجبار دولت رضاخانی در دین‌زدایی تأثیر فراوانی در کنار آموزش نوین داشت.
- فضای کله‌ای یا اتاق‌های گوشوار در دو سمت بالایی طنابی (اتاق شاه‌نشین) و مشرف به آن، که طبق روایت‌هایی در دوران قاجار محل حضور زنان هنگام مجالس بوده است.
- مانند خانه‌های نعمت‌زاده، کلاتری، عهدی، لاله‌ای و شهید فاخر قاجاری و پهلوی اول که مطبخ نزدیک به فضاهای سکونتی واقع شده‌اند.
- اولین اقدام در این عرصه در شهر تبریز، احداث خیابان پهلوی (امام خمینی فعلی) بود که در فاصله سال‌های ۱۳۰۵-۱۳۰۰ش به فرمان طهماسبی فرمانده لشکر آذربایجان انجام گرفت. مهم‌ترین اقدام عمرانی بلدیة شهر تبریز احداث خیابان‌های منصور، خاقانی، فردوسی و تربیت بود که دیگر عناصر شهری را تحت تأثیر خود قرار داد.
- محمدسعید اردوبادی در توصیف خاطرات خود در کتاب تبریز مه آلود، مجالس مختلط زنان و مردان در دوران مشروطه در خانه‌های تبریز را به تصویر می‌کشد.
- بجز خانه‌های فاخر و نیشابوری که بصورت سه و دو جبهه ساخته شده‌اند.
- بجز خانه مشکیان که در ضلع جنوب و در خانه‌های حیدرزاده و قدکی که بدلیل نوع متفاوت سازماندهی حیاط‌ها، هم در ضلع جنوبی و هم شمالی قابل مشاهده هستند.
- امیرنظام، علوی، سرخای و ساوجبلاغی
- منظور از «طنابی در میانه بدنه» طنابی‌های است که در امتداد

۱۰. احداث نخستین مهمانخانه به سبک جدید در تبریز (مهمانخانه نظافت) در کنار میدان مشق در دوره اواسط قاجاری.
۱۱. بجز خانه‌های بهنام، سرکاراتی، نعمت‌زاده، معبودی، شربت‌اوغلی، کلاتری، علی مسیو و امیرپرویز بقیه خانه‌های قاجاری دارای حوض‌خانه می‌باشند.
۱۲. حوض‌خانه‌ی خانه امیرنظام دارای شکل خاصی می‌باشد. این خانه که دارای دو طنابی شمالی و جنوبی است که مابین آن‌ها یک پنجره ارسی وجود دارد از آنجایی که حوض‌خانه در زیر طنابی در زیرزمین بنا شده برای تأمین ایستایی طنابی، چهارستون در مرکز آن قرار گرفته که این باعث گشودگی فضای حوض‌خانه شده است.
۱۳. تنها در خانه‌های ساوجبلاغی، نیشابوری و گوهریون فضای حوض‌خانه را می‌توان دید که متعلق به دوره پهلوی اول است.
۱۴. در خانه‌های مناطق مرکزی ایران به آن‌ها گوشواره گفته می‌شود و معمولاً در طبقه بالای دوطرف شکم‌دریده و یا اتاق طهرانی قرار دارند.
۱۵. در خانه‌های پهلوی اول تنها خانه گوهریون دارای کله‌ای می‌باشد.

تشکر و قدردانی

موردی توسط نویسندگان گزارش نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافعی برای ایشان وجود نداشته است.

تأییدیه‌های اخلاقی

نویسندگان متعهد می‌شوند که کلیه اصول اخلاقی انتشار اثر علمی را براساس اصول اخلاقی COPE رعایت کرده‌اند و در صورت احراز هر یک از موارد تخطی از اصول اخلاقی، حتی پس از انتشار مقاله، حق حذف مقاله و پیگیری مورد را به مجله می‌دهند.

منابع مالی / حمایت‌ها

این مقاله حامی مالی و معنوی نداشته است.

مشارکت و مسئولیت نویسندگان

نویسندگان اعلام می‌دارند به‌طور مستقیم در مراحل انجام پژوهش و نگارش مقاله مشارکت فعال داشته و به‌طور برابر مسئولیت تمام محتویات و مطالب گفته‌شده در مقاله را می‌پذیرند.

References

1. _____. (2013). Architecture and culture in aristocratic houses of Qajar era Tehran. Anthropology Research Journal, 3(1), 29-50. [In Persian]
2. Abazari, Yousef; Chavoshian, Mohsen. (2002). From social class to lifestyle; new approaches in the sociology of social identity. Social Sciences Journal, (20), 3-27. [In Persian]
3. Abbasi, Somayeh; Mousavi, Mansour. (2014). A look at the position of women in Iran during the Pahlavi era from 1921 to 1953. Women's Research Journal, 5(1), 59-82. [In Persian]
4. Adinehvand, M., Fallah, H., Pouramaleshi, N., & Bahramnejad, M. (2017). The status and role of women in the administrative system during Reza Shah's era (1925-1941). Islamic and Iranian History Journal, 27(34), 9-37.
5. Afr, Arash. (1999). File 2499 - National Registration of Rahimi House, Tabriz, Tehran: Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts Organization. [In Persian]
6. Aghalatifi, Azadeh; Eisa, Hojjat. (2018). Investigating the influence of the concept of home on its physical transformations in contemporary Tehran. Journal of Fine Arts - Architecture and Urbanism, 23(4), 41-54. [In Persian]
7. Aghalatifi, Azadeh; Kelayi, Vahid. (2015). Historic houses of Sanandaj: Morphological reading through the lens of living culture. Safhe Jour-

- nal, 28(1), 111-134. [In Persian]
8. Ahmadnejad, Farhad. (2022). Securing privacy in traditional Iranian houses through temporal distancing in the entrance layout. *Journal of Islamic Architecture and Urbanism Culture*, (1), 95-112. [In Persian]
9. Ahmadzadeh, Mohammad Amir. (2016). Continuity and change in social security components during the Nasserid period in Iran (1780-1898 AH). *Social History Research Journal, Humanities and Cultural Studies Institute*, 6(2), 1-26. [In Persian]
10. Ali Pour, Rababeh; Mahmoudi, Seyed Amir Saeed; Aghalatifi, Azadeh. (2020). Investigating the relationship between factors affecting lifestyle and the physical form of contemporary houses in Mashhad. *Scientific Journal of Architectural Thought*, 4(8), 69-84. [In Persian]
11. Ardoubadi, Mohammad Saeed. (1999). *Foggy Tabriz*. Translated by Saeed Moniri, Vol.1, Tehran: Elmi Publications. [In Persian]
12. Armaghan, Maryam; Soltanzadeh, Hossein; Irani Behbahani, Homa. (2015). Redefining the role of women in the family and its impact on painting decorations and structure of aristocratic houses in Qajar era Tehran. *Bagh-e Nazar Journal*, 12(34), 11-24. [In Persian]
13. Asadzadeh, Shabnam. (2007). *File 19206 - Ahdi House of Tabriz*, Tehran: Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts Organization. [In Persian]
14. Barati, Nasser. (2003). Re-identification of the concept of home in Persian language and Iranian culture. *Khial Quarterly*, (8), 24-55. [In Persian]
15. Belali Eskouei, Azita; Dehghan, Samaneh. (2021). Morphological typology of historic houses of Urmia during Qajar era. *Arman Shahr Architecture and Urbanism*, 14(37), 1-14. [In Persian]
16. Bemanian, Mohammad Reza. (2006). Influential factors on architecture and urbanism formation in the first Pahlavi period. *Madrese Honar Journal*, 1(1), 1-8. [In Persian]
17. Beyti, Hamed. (2010). The role of courtyard in organizing historic houses: Case study of Qajar period houses. *Ketab Mah Honar Journal*, (149), 58-64. [In Persian]
18. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social Critique of the Judgment of Taste*, Routledge.
19. Ebrahimi, Gholamreza; Soltanzadeh, Hossein; Ghazal, Karamati. (2017). Reflection of Western transformation in lifestyle and residential architecture of late Qajar period in Hamedan. *Bagh-e Nazar Journal*, 14th year, (47), 29-38. [In Persian]
20. Ebrahimi, Gholamreza; Soltanzadeh, Hossein; Mirshahzadeh, Shervin. (2017). The impact of lifestyle modernism on residential architecture during the first Pahlavi era in Hamedan. *Urban and Rural Management Journal*, (47), 505-522. [In Persian]
21. Ejlali, Farzam. (1994). The foundation of Qajar government: The tribal political system and modern bureaucracy. Tehran. [In Persian]
22. Esmacili Sangari, Hossein; Omrani, Behrooz. (2014). *History and architecture of old houses of Tabriz*. Tabriz: Foroozesh Publications. [In Persian]
23. Eyni Far, Alireza; Abrun, Nastaran. (2020). Explaining the continuity of hospitality from the Iranian traditional house to the contemporary apartment. *Arman Shahr Journal of Architecture and Urbanism*, (33), 165-177. [In Persian]
24. Fardanesh, Farzin; Mohammadhosseini, Parisa; Heydari, Ali Akbar. (2014). Cultural analysis of Selmasi House in Tabriz based on Rapoport's theory. *Iranian Architectural Studies Journal*, (5), 81-99. [In Persian]
25. Fazeli, Nematollah. (2007). Modernity and housing. *Cultural Research Journal*, (1), 25-63. [In Persian]
26. Ghadimi Gheydari, Abbas; Mohammadi, Reza. (2020). Developments in public health and urbanization of Tabriz during Reza Shah's era (1925-1941). *Social History Journal*, 10(2), 111-134. [In Persian]
27. Ghalichkhani, Behnam; Etesam, Iraj; Mokhtabad Amrei, Seyed Mostafa. (2013). Analysis of physical transformations of houses in Gorgan during the Qajar period. *City Identity Journal*, 7(16), 51-62. [In Persian]
28. Ghobadian, Vahid. (2005). Architecture in the Nasserid capital: Tradition and modernity in contemporary Tehran architecture. *Pashootan, Tehran*. [In Persian]
29. Habibi, Seyed Mohsen. (2003). *From Shar to Shahr*. Tehran: University of Tehran Publications. [In Persian]
30. Haqjou, Amir; Soltanzadeh, Hossein; Tehrani, Farhad; Ayvazian, Simon. (2019). Evolution of main components of houses in Tabriz from Qajar to Pahlavi II period. *Safhe Journal*, 29(86), 121-140. [In Persian]
31. Haqshenas, Mahya; Hanachi, Pirouz. (2020). Investigating factors affecting the morphological evolution of house and living culture in the last century in Iran (Case study: House pattern transformations in historic city of Lar). *Iranian Architectural Studies Journal*, (17), 57-76. [In Persian]
32. Hasani, Kianoush; Norouz Barazjani, Vida. (2018). A new pattern of form grammar in contemporary house architecture; Case study: Qajari compound houses of Tabriz and Tehran. *Bagh-e Nazar Journal*, 15(63), 29-40. [In Persian]
33. Heydari, Ali Akbar; Kiaei, Maryam. (2020). Functional efficiency analysis of Qajar period houses in Tabriz based on spatial accessibility quality index. *Restoration and Iranian Architecture Journal*, 10(23), 1-18. [In Persian]
34. Heydari, Ali Akbar; Mohammadhosseini, Parisa. (2021). Culture and housing: Cultural analysis of Qajar houses' structure in Tabriz based on Amos Rapoport's viewpoint. *Yasuj: Yasuj University Press*. [In Persian]
35. Hosseini, Azar Afrooz. (2015). Effective factors

- on the architectural transformation of Isfahan houses during the first Pahlavi period; A step towards recognition of residential architecture and design features. Master's thesis in Architecture, Iran Architectural Studies, University of Art Isfahan. [In Persian]
36. Janipour, Behrouz. (2000). Evolution of residential architecture in Tehran during Pahlavi era. PhD dissertation in Architecture, Fine Arts, University of Tehran. [In Persian]
 37. Kamishirazi, Mahsa; Soltanzadeh, Hossein; Farah Habib. (2018). The impact of lifestyle on the spatial organization of residential architecture in Iran (Case study: Kitchens between 1925 and 1978). Women's Research Journal, Humanities and Cultural Studies Institute, 9(2), 33-70. [In Persian]
 38. Kasraei, Mohammadsalar. (2000). The challenge of tradition and modernity in Iran from the Constitutional Revolution to 1941. Tehran: Nashr Markaz. [In Persian]
 39. Keynejad, Mohammad Ali; Shirazi, Mohammad Reza. (2010). Old houses of Tabriz, Vol.1. Tabriz: Institute for Compilation, Translation and Publication of Artistic Works "Matn", Islamic Art University of Tabriz. [In Persian]
 40. Khojasteh Qomri, Mohammad Amin; Soltanzadeh, Hossein. (2020). Impact of governmental and official buildings architecture on Tabriz city identity (1941-1921). National Studies Quarterly, 21(3), 123-150. [In Persian]
 41. Kiani, Mostafa. (2004). Architecture of the First Pahlavi Era: Transformation of ideas, emergence, and formation of contemporary Iranian architecture (1920-1941). Tehran: Institute for Contemporary Iranian History Studies. [In Persian]
 42. Mahdavi, Sh. (1999). The structure and function of the household of a Qajar merchant, Iranian Studies, 32(4):557-571.
 43. Matin, k. (2013). *Recasting Iranian Modernity: International Relations and Social Changs*, London and NewYork: Routledge.
 44. Mohammadhosseini, Parisa; Javan Forouzan-deh, Ali; Jahati Dowlatabadi, Esmacil; Heydari, Ali Akbar. (2019). Analyzing the role of social class lifestyle on housing patterns; Case study: Late Qajar and early Pahlavi houses in Ardabil. Bagh-e Nazar Journal, 16(76), 31-44. [In Persian]
 45. Mohammadi, Afshin; Bikabadi, Ghazal. (2010). Investigating lifestyle components and behavioral patterns in popular cinema films. Journal of Culture and Communication Studies, (12), 97-138. [In Persian]
 46. Mostofi, Abdullah. (2007). The Life Story of Me or Social and Administrative History of the Qajar Period, Vol.1. Tehran: Hermes. [In Persian]
 47. Nari Ghomi, Masoud; Abbaszadeh, Mohammad Javad. (2014). The guest in the house: A comparative study between Iran and the West on the eve of the modern era. Journal of Islamic Architecture Research, 2(2), 93-109. [In Persian]
 48. Nemati, Mohammad Reza. (1999). File 2499 - National registration of Ardoubadi House, Tabriz. Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. [In Persian]
 49. Olivier. (1992). Olivier's travelogue (Social-economic history of Iran in early Qajar reign). Translated by Mohammad Taher Mirza, Tehran: Ettelaat. [In Persian]
 50. Pashaei, Fereshteh. (2005). File 13667 - National Registration of Sharbatzadeh House, Tabriz, Tehran: Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts Organization. [In Persian]
 51. Pourdahmiy, Shahram. (2011). Housing and rural environment. Farhang va Maskan Quarterly, 32-40. [In Persian]
 52. Rahrovi Poudeh, Sanaz; Vali Beig, Nima; Dehghan, Narges; Masoud, Mohammad. (2018). Morphological typology of main spaces in multi-faced houses of Isfahan in the range of Tahrang form. Safhe Journal, 28(3), 127-148. [In Persian]
 53. Ramazan Jamaat, Mina; Nistani, Javad. (2010). Traditions and modernity in entrance spaces of Qajar houses in Tehran. Journal of Fine Arts - Architecture and Urbanism, 2(44), 65-76. [In Persian]
 54. Randoudi, Morteza. (2003). Social History of Iran, Vol.4, Tehran: Negah Publications. [In Persian]
 55. Ravasani, Shapour. (2011). State and government in Iran during capitalist colonialism domination. Tehran: Shama Publications. [In Persian]
 56. Rostami, Parvin; Savagheb, Jahanbakhsh. (2019). Women's socialization during the first Pahlavi era; Possibility or refusal (1925-1941). Iranian History Journal, 12(1), 17-46. [In Persian]
 57. Safari Asl, Leila. (2022). Typologies and morphological patterns of iwan in historic houses; Case study: Qajar and first Pahlavi houses of Tabriz. 41(177), 45-60. [In Persian]
 58. Safari, Sohila; Sheikh Nouri, Mohammad Amir; Yousfani Nia, Shahram. (2014). Public protests against urban renewal in the first Pahlavi period (Study of petition documents from the 6th to 8th Iranian Parliament). Social History Research, Humanities and Cultural Studies Institute, 4(1), 29-60. [In Persian]
 59. Shafiei, Sahar; Shaghaghi, Shahriar; Fereshteh Ziban. (2022). Study and analysis of transformations in Tabriz city façades and their impact on urban spaces from Pahlavi period to present (2022). Iranian Interdisciplinary Architecture Studies Journal, 1(2), 147-160. [In Persian]
 60. Soltanzadeh, Hossein. (2005). Entrance spaces in traditional Iranian architecture. Tehran: Cultural Research Office Publications. [In Persian]
 61. Violet Shakiba, Paria; Habibi, Seyed Mohsen; Tayebian, Manouchehr; Ghadimi Gheydari, Abbas. (2020). Tabriz, modernity and its impact on modern urbanism in Iran. Islamic History Journal, 30(48), 181-208. [In Persian]
 62. Yazdani, Mohammad Hassan; Pour Ahmad, Ahmad. (2007). The impact of modernism on the

- physical transformations of Iranian-Islamic cities: The case of Tabriz. Geographical Research Journal, (84), 29-52. [In Persian]
63. Zarkesh, Afsaneh. (2009). Role and impact of governmental factors on private building architecture in the first Pahlavi period. Ketab Mah (Art) Magazine, 14-25. [In Persian]

